

**KKTC
YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ÖZEL EĞİTİM ANA BİLİM DALI**

**OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU TANILI ÇOCUĞA
SAHİP ANNELERİN SOSYAL DIŞLANMAYA İLİŞKİN
GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Pınar ALTEKİN

**Lefkoşa
2019**

**KKTC
YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ÖZEL EĞİTİM ANA BİLİM DALI**

**OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU TANILI ÇOCUĞA
SAHİP ANNELERİN SOSYAL DIŞLANMAYA İLİŞKİN
GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Pınar ALTEKİN

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Başak BAĞLAMA

**Lefkoşa
2019**

JURİ ÜYELERİNİN İMZA SAYFASI

Yakın Doğu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Pınar ALTEKİN'in "Otizm Spektrum Bozukluğu Tanılı Çocuğa Sahip Annelerin Sosyal Dışlanmaya İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi " başlıklı tezi Haziran 2019 tarihinde jürimiz tarafından Özel Eğitim Ana Bilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan : Doç. Dr. Mukaddes Sakallı DEMİROK

Üye : Yrd. Doç. Dr Nüket GÜNDÜZ

Üye (Danışman) : Yrd. Doç. Dr. Başak BAĞLAMA

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../ 2019

Prof. Dr. Fahriye ALTINAY AKSAL
Enstitü Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Hazırlamış olduğum yüksek lisans tezimde, projelendirilmesinden sonuçlanmasına kadarki süreçte her türlü bilimsel ve akademik kurallara itina ile uyduğumu, tezimde yer alan tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, bilimsel yazım kurallarına uygun şekilde hazırladığım bu çalışmamda dolaylı veya doğrudan yaptığım her türlü alıntıyı kaynakçada gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden ibaret olduğunu taahhüt ederim.

Pınar ALTEKİN

ÖNSÖZ

Yakın Doğu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Özel Eğitim Anabilim Dalı, yüksek lisans programının gereği olarak hazırlanan bu araştırmanın amacı, otizm spektrum bozukluğu tanılı çocuğa sahip annelerin sosyal dışlanmaya ilişkin görüşlerinin incelenmesidir.

Araştırma altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde sırasıyla problem durumu, araştırmanın amacı, alt amacı, önemi, sınırlıkları, tanımlar ve kısaltmalar sunulmuştur. Araştırmanın ikinci bölümünde kuramsal bilgiler ve ilgili araştırmalar yer almıştır. Üçüncü bölümünde araştırmanın yöntemi, örnekleme, veri toplama araçları, verilerin toplanması ve verilerin analizine yer verilmiştir. Dördüncü bölümde bulgular sunulmuş, beşinci bölümde bulgular bağlamında ulaşılan sonuçlar tartışılıp yorumlanmıştır. Altıncı bölümde ise araştırmanın sonuçlarına ve önerilere yer verilmiştir.

Pınar ALTEKİN

ÖZET

OTİZM SPEKTRUM BOZUKLUĞU OLAN ÇOCUĞA SAHİP ANNELERİN SOSYAL DIŞLANMAYA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ

ALTEKİN, Pınar

Yüksek Lisans, Özel Eğitim Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Başak BAĞLAMA

Haziran 2019, 93 sayfa

Bu araştırmanın amacı, otizm spektrum bozukluğu tanılı çocuğa sahip annelerin sosyal dışlanmaya ilişkin görüşlerini incelemektir. Ayrıca, annelerin çocuklarının OSB tanısı aldıklarını nasıl öğrendikleri, eğitimin faydalarına, otizm tanısı almanın aile bireylerini nasıl etkilediği, tanı aldıktan sonra yakın çevrelerinde bulunan kişilerden aldıkları tepkilere, kendilerine karşı davranışlarına, sosyal yaşamda ne gibi değişikliklere yol açtığına, çocuklarının otizmliliğinde ne gibi sebep ve gerekçeler gördüklerine, annelerin sosyal etkinliklere katılımlarını nasıl etkilediklerine, toplum içerisinde ne gibi zorluk ya da kolaylık sağladığına, annelerin yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarına yönelik bakış açısı ve kabullenme durumlarına, toplumsal yaşam içerisinde ne gibi dışlanma sorunları yaşadıklarına, dışlanma sorunları ile ilgili geliştirdikleri çözümlere ilişkin görüşleri araştırılacaktır.

Bu çalışmada, otizm spektrum bozukluğu tanılı çocuğa sahip annelerin sosyal dışlanmaya ilişkin görüşlerinin belirlenmesi amaçlandığından, nitel araştırma yöntemlerinden görüşme kullanılmıştır. Bu araştırmanın evreni, 2018-19 öğretim yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı'na bağlı özel eğitim kurumlarına giden çocukların anneleri oluşturmuştur. Nitel veriler, Lefkoşa ve Girne'de özel eğitim kurumlarına giden çocukların 20 annesinden toplanmıştır. Annelere, geçerliği ve güvenilirliği araştırmacılar tarafından sağlanıp geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu uygulanmıştır. Elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgularda, anneler, OSB'li çocuklarının aldığı eğitim sayesinde sosyalleştiği ve özbakım becerilerinde iyileşmeler olduğunu belirtmişlerdir.

Annelerin, OSB'li çocuklarının, otizm tanısı alması sonrası aile bireyleri üzüntü duyup hayal kırıklığına uğradıklarını belirtmişlerdir. Psikolojik olarak etkilenip, bocalayıp, ne yapılacağını bilemedik diyenler de çoğunluktadır. Annelerin, çocuğunun OSB'li olduğunu öğrendikten sonra yakın çevrelerinde bulunan kişilerin çoğu destek olmaya çalışıp yönlendirmeye çalıştıklarını söylerken, bazılarının önce inanmak istemediklerini, kimisinin acıyarak baktıklarını veya birşeyi yok diyerek umursamadıklarını belirtmişlerdir.

Annelerin, çevrelerindeki insanların çocukları için kendilerini suçlayıcı davranışlar içine girerek, otizm nedenini onların sigara/alkol/ilaç içimine bağladıklarını belirtmişlerdir. Annelerin yakın çevrelerindeki kişilerin bazıları ise bu işi akraba evliliği/ bir günahın bedeli olarak gördüklerini belirterek onların sosyal dışlanmasına neden olmuştur.

Çocuklarının anneleri olarak karşılaştıkları dışlanma sorunları anında buldukları ortamdaki uzaklaşarak çözüm bulduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca diğer çözüm olarak anneler dışlanma durumunda fazla tepki vermediklerini yada sakin davrandıklarını söylerken, annelerden bazıları ise durumu görmezlikten geldiğini de ifade etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Otizm spektrum bozukluğu, sosyal dışlanma, anne, görüş.

ABSTRACT

INVESTIGATION OF THE OPINIONS OF SOCIAL EXCLUSION OF CHILDREN WITH CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

Pınar ALTEKİN

Master, Department of Special Education Teaching

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Başak BAĞLAMA

June 2019, 93 pages

The aim of this study was to examine the opinions of mothers with children with autism spectrum disorder on social exclusion. In addition, how mothers learn that their children are diagnosed with ASD, the benefits of education, how the diagnosis of autism affects family members, the reactions they receive from people in their immediate surroundings after the diagnosis, what causes changes in social life and what causes them to be autistic. the reasons of the mothers, how they affect the participation of mothers in social activities, how they provide difficulties or convenience in the society, the mothers' perspective and acceptance of their children towards their children, the problems of exclusion in the social life, the solutions they have developed about the problems of exclusion will be investigated.

In this study, since it was aimed to determine the opinions of mothers with children with autism spectrum disorder on social exclusion, qualitative research methods were used. The population of this study was composed of mothers of children who went to private educational institutions of Turkish Republic of Northern Cyprus Ministry of Education and Culture in 2018-19 academic year. Qualitative data were collected from 20 mothers of children attending special education institutions in Nicosia and Kyrenia. The semi-structured interview form, which was developed and validated by the researchers, was administered to the mothers. The data obtained were evaluated by content analysis method.

According to the findings of the research, mothers stated that their children socialized and improved their self-care skills thanks to the education they received. The mothers, their children with ASD, family members stated that they were saddened and disappointed after the diagnosis of autism. The majority of those who are psychologically affected, confused and who did not know what to do. After learning that mothers have children with ASD, most of the people in their close circle say that

they try to support and try to direct them, while some say they do not want to believe first, some do not care that they look pitifully or say nothing.

They stated that mothers acted incriminating behaviors for the children of the people around them and attributed the cause of autism to their smoking / alcohol / medication. Some of the mothers in the immediate vicinity have stated that they consider this work to be the price of a consanguineous marriage / a sin, leading to their social exclusion.

They stated that they found solutions to the problems of exclusion that they faced as their mothers by moving away from their environment. In addition, as the other solution, the mothers said that they did not react much or acted calmly in the case of exclusion, while some of the mothers stated that they ignored the situation.

Keywords: Autism spectrum disorder, social exclusion, mother, opinion.

İÇİNDEKİLER

JURİ ÜYELERİNİN İMZA SAYFASI	i
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI	ii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ	x

BÖLÜM I

GİRİŞ	1
1.1. Problem Durumu	1
1.2. Araştırmanın Amacı	2
1.3. Araştırmanın Önemi	3
1.4. Sınırlılıklar	5
1.5. Tanımlar	5
1.8. Kısaltmalar	5

BÖLÜM II

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR	6
2.1. Otizm Spektrum Bozukluğu	6
2.2. Otizm Spektrum Bozukluğuna Neden Olan Faktörler	7
2.3. Otizm Spektrum Bozukluğu olan Bireylerin Genel ve Gelişimsel Özellikleri ..	9
2.4. Otizimli Bireye Sahip Ailelerin Yaşadıkları Problemler	13
2.4.1. Aile İçi Problemler ve Psikolojik Durum	13
2.4.2. Toplumsal Dışlanmaya İlişkin Problemler	15
2.4.3. Ekonomik Problemler	16
2.5. OSB’li Birey ve Ailesinin Çevre İlişkisi	16
2.6. OSB’li Birey ve Sosyalleşme	19
2.7. Otizmin Etiketleme, Ötekileştirme ve Dışlanmayla Olan İlişkisi	21
2.8. OSB’li Çocukların Eğitimden Dışlanması	24

2.8.1. OSB'li Öğrencilerin Sosyal Kabulleri.....	26
2.9. Otizm Spektrumlu Bireylerin Dışlanma Durumları ve Dışlanmanın Etkileri.	27
2.10. Sosyal Dışlanma Kavramı ve Kökeni.....	30
2.11. Özel Gereksinimli Bireyler ve Sosyal Dışlanma.....	32
2.12. İlgili Araştırmalar	36
2.12.1. Yurtiçinde Yapılan İlgili Araştırmalar	36
2.12.2. Yurt Dışında Yapılan İlgili Araştırmalar.....	38
BÖLÜM III	
YÖNTEM.....	42
3.1. Araştırma Modeli.....	42
3.2. Çalışma Grubu.....	43
3.3. Veri Toplama Aracı.....	44
3.4. Verilerin Toplanması	47
3.5. Verilerin Analizi.....	48
BÖLÜM IV	
BULGULAR	50
BÖLÜM V	
TARTIŞMA VE YORUM	73
BÖLÜM VI	
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	77
6.1. Sonuçlar	77
6.2. Öneriler	79
6.2.1. Uygulamaya Yönelik Öneriler.....	79
6.2.2. İleri Araştırmalara Yönelik Öneriler.....	79
KAYNAKÇA	80

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.OSB’li Annelere Ait Demografik Bilgiler.....	44
Tablo 2.Görüşme özellikleri.....	48
Tablo 3.Çocuğunun hareketlerinde farklılık/tuhaflik vardı diyen annelerin görüşleri.....	53
Tablo 4. Çocuğunun hareketlerinde farklılık/tuhaflik vardı diyen annelerin görüşleri.....	54
Tablo 5.Çocuğunun otizm tanısı alması ile aile bireylerinin etkilenme biçimine yönelik annelerin görüşleri.....	56
Tablo 6. Annelerin, çocuğunun OSB’li olduğunu öğrendikten sonra yakın çevrelerinde bulunan kişilerden aldıkları tepkilere yönelik görüşleri.....	57
Tablo 7. OSB’li çocuğa sahip annelerin, çevrelerindeki kişilerin genel olarak kendilerine karşı olan davranışlarına yönelik görüşleri.....	58
Tablo 8. Annelerin çocuğunun otizm tanısı alması sosyal yaşamlarında yol açtığı değişikliklere yönelik görüşleri	60
Tablo 9. Annelerin, çevrelerindeki insanların çocuklarını OSB’li olmasında gördükleri sebep ve gerekçelere yönelik görüşleri.....	61
Tablo 10. OSB’li bir çocuğa sahip olmanın, sosyal etkinliklere (sinema, gezme, düğüne gitme vb.) katılım konusundaki OSB’li çocukların annelerinin görüşleri.....	62
Tablo 11. OSB’li bir çocuğa sahip olmanın, toplum içerisinde (arkadaş çevresi, akrabalar, komşular, resmi kurumlar vb.) yarattığı zorluk ya da kolaylıklara yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşleri.....	63
Tablo 12. Toplumsal bakış açısında, OSB’li bireylere karşı çocuklarının tanı aldığı günden bu zamana kadar nasıl bir değişim olduğuna yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşleri	65

Tablo 13. Ailelerinin ve/veya yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarının davranışlarına yönelik yorumlarına yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşleri.....	66
Tablo 14. Ailelerinin ve/veya yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarına bakış açısı ve kabullenme durumları hakkındaki OSB’li çocukların annelerinin görüşleri.....	67
Tablo 15. Çocuklarının tanısından kaynaklı olarak toplumsal yaşam içerisinde ne gibi dışlanma sorunları yaşadıklarına yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşleri.....	68
Tablo 16. Çocuklarının annesi olarak karşılaştıkları dışlanma sorunları ile ilgili geliştirdikleri çözümlere ilişkin OSB’li çocukların annelerinin görüşleri.....	70
Tablo 17. Konuyla ilgili olarak OSB’li çocukların annelerinin diğer görüşleri.....	71

BÖLÜM I

GİRİŞ

Araştırmanın bu bölümünde problem durumu amacı, önemi, sınırlılıkları ve tanımları yer almaktadır. Ayrıca araştırma kapsamında geçen birtakım kavramların kısaltmalarına da yer verilmiştir.

1.1. Problem Durumu

KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı mevzuatı, genel eğitim okullarında özel eğitim ihtiyacı olan öğrencilerin dahil edilmesini teşvik etmektedir ve bu okulların, bu öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayabilmelerini sağlamak için 'makul düzenlemeler' yapılması gerekmektedir (MEB, 2015). Bu, özellikle otistik bireyler için çok önemlidir çünkü sosyal zorluklar, özel öğrenme stilleri ve bilişsel kalıplar dahil olmak üzere, eğitim ortamlarında özel dikkat gerektiren farklı ihtiyaçları vardır (Humphrey ve Lewis, 2008a). Ayrıca, bu öğrencilerin birçoğu, özel dikkat ve destek gerektiren birlikte ortaya çıkan zihinsel sağlık güçlüklerine sahiptir (Simonoff, 2008).

Otizimli öğrencilerin %70'i ana okullarda eğitim görmesine rağmen, kaynaştırmaya yönelik devlet politikaları rutin olarak etkili bir şekilde uygulanmamaktadır ve bu nedenle ana okullar genellikle bu öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamamaktadır (Humphrey ve Lewis, 2008; National Autistic Society [NAS], 2017). Otizm spektrum bozukluğu olan öğrenciler, ana akım ortamlardaki mücadeleyi, çok olumsuz eğitim deneyimlerini ve yüksek dışlanma oranlarını sahip oldukları bilinmektedir (Humphrey ve Lewis, 2008). Gerçekten de, araştırmalar otizm spektrum bozukluğu (OSB) olan çocukların ve gençlerin ortalama olarak okuldan akranlarına göre yirmi kat daha dışlanma sorunları olduğunu tahmin etmektedir (Barnard, Prior & Potter, 2000). Bu öğrenciler aynı zamanda otistik öğrencilerin yaklaşık %45'ini etkilediği tahmin edilen yüksek oranda gayri resmi ve yasadışı istisnalar yaşadıkları gözlenmektedir (Ambitious about Autism, 2016). Resmi olmayan istisnalar, ebeveynlerden çocuğunu okuldan almaları veya çocuklarını fiziksel hastalık dışındaki nedenlerle evde tutmaları istendiğinde ortaya çıkar ve bu süreler resmen dışlama olarak kaydedilmez. Bu olumsuz eğitim deneyimleri ve istisnalar, bu çocukların ve gençlerin zihinsel sağlığına zarar verebilir ve daha kötü sonuçlar doğurabilmektedir.

Otizm spektrumundaki çocuklar ve gençler sıklıkla bir dizi olumsuz eğitim deneyimi rapor eder ve orantısız şekilde yüksek okul dışlama oranları ile karşı karşıya kalır; bu durum onların refahı ve eğitim sonuçları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu öğrenciler için uygun eğitim hizmetinin uygulanması, olumlu eğitim deneyimleri sağlamak ve okuldaki dışlanmalarını azaltmak için çok önemlidir. Bugüne kadar, çok az sayıda çalışma, otizm spectrum bozukluğu olan öğrencilerin okuldaki dışlanma deneyimlerini araştırmıştır (Gray, 2018).

Özel gereksinimli çocuğa sahip ailelerin sosyal sorunları sosyolojik boyutlarıyla değerlendirildiğinde, geleneksel bireyci tıbbi modelin özel gereksinimliliğe ilişkin tanımlamalarının özel gereksinimli bireylerin ve ailelerinin sosyal alanda sorun yaşamalarıyla ilişkili olduğunun belirlenmesi bir problem oluşturmaktadır. Bu problemden dolayı engelli çocuğu olan ailelerin sosyal sorunları; sosyal iletişim ve etkileşim, sosyal dışlanma, etiketlenme (damgalanma), ötekileştirme, sosyal yalnızlık ve sosyal izolasyon kavramları olarak karşımıza çıkmaktadır (Şahiner, 2018).

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın genel amacı, OSB tanılı çocukların annelerinin sosyal dışlanmaya ilişkin görüşlerinin incelenmesidir. Bu amaca bağlı olarak aşağıdaki alt amaçlar belirlenmiştir:

- Annelerin çocuklarının OSB tanısı aldıklarını nasıl öğrendikleri ile ilgili görüşleri nelerdir?
- Annelerin çocuklarının aldıkları eğitimin faydalarına ve bu süreci nasıl değerlendirdiklerine ilişkin görüşleri nelerdir?
- Annelerin çocuklarının otizm tanısı almasının aile bireylerini nasıl etkilediğine ilişkin görüşleri nelerdir?
- Annelerin çocukları tanı aldıktan sonra yakın çevrelerinde bulunan kişilerden aldıkları tepkilere ilişkin görüşleri nelerdir?
- Annelerin çevredeki kişilerin kendilerine karşı davranışlarına ilişkin görüşleri nelerdir?

- Annelerin çocuklarının otizm tanısı almasının sosyal yaşamlarında ne gibi değişikliklere yol açtığına dair görüşleri nelerdir?
- Annelerin çevresindeki insanların çocuklarının otizimli olmasında ne gibi sebep ve gerekçeler gördüklerine ilişkin görüşleri nelerdir?
- Otizimli bir çocuğa sahip olmanın annelerin sosyal etkinliklere katılımlarını nasıl etkilediklerine yönelik görüşleri nelerdir?
- Annelerin otizimli bir çocuğa sahip olmanın toplum içerisinde ne gibi zorluk ya da kolaylık sağladığına ilişkin görüşleri nelerdir?
- Annelerin otizimli bireylere yönelik toplumsal bakış açısında zaman içinde nasıl bir değişim olduğuna ilişkin görüşleri nelerdir?
- Annelerin çocuklarının davranışlarına yönelik elle veya yakın çevrelerindeki insanların çocuklarına ilişkin görüşleri nelerdir?
- Annelerin aile veya yakın çevresindekilerin çocuklarına yönelik bakış açısı ve kabullenme durumlarına ilişkin düşünceleri nelerdir?
- Annelerin çocuklarının tanısından kaynaklı toplumsal yaşam içerisinde ne gibi dışlanma sorunları yaşadıklarına ilişkin düşünceleri nelerdir?
- Annelerin karşılaştıkları dışlanma sorunları ile ilgili geliştirdikleri çözümlere ilişkin görüşleri nelerdir?

1.3. Araştırmanın Önemi

OSB'li çocuğun sahip olduğu sosyal biliş zorlukları, sosyal-iletişim becerilerinin zayıf olmasına neden olmaktadır. Çocuğun çevresinde OSB'yi bilmeyen ve farkındalığı yetersiz olan akran grubunun da olması akranlarının farklılığı kabullenmesini azaltmaktadır. Sonuç olarak bu iki durumun kesişimi OSB'li çocuğun akranları ile olan etkileşimini hem sayı olarak hem kalite olarak azaltmaktadır. Böylece OSB'li çocuğun kısıtlı sosyal ağı, az arkadaşının olması ve zayıf sosyal desteği; artmış zorbalık, artmış sosyal dışlanma, artmış izolasyon ve artmış yalnızlığa neden olmaktadır. Tüm bunlar da OSB'li çocuğun sosyal ilişki kurması için azalmış motivasyonuna ve akran gruplarının da OSB'yi öğrenme fırsatların ortadan kalkmasına yol açmaktadır (Humphrey ve Symes, 2011).

Toplumsal yapının bir parçası olan zihinsel engelli bireyler, sosyal hayata katılım konusunda en çok zorlanan ve sosyal dışlanmaya maruz kalan bir kesimdir. Ayrıca zihinsel özel gereksinimli bireylerin anneleri ile yapılan derinlemesine görüşmelerde, anneler zihinsel engelli çocuğunun doğumundan sonra sosyal hayattan koştuklarını ve dışlanmaya maruz kaldıklarını ifade etmişlerdir (Yavuz, 2016).

Bu bulguyu destekleyen bir başka çalışma ise Uz ve Kaya (2018)'nin OSB'li çocuklara ve ailelerine yönelik yaptıkları çalışmadır. Bu çalışmaya göre, sosyal çevre tarafından OSB'li çocuklar, davranışları nedeniyle tuhaf, garip ve anormal olarak, çocukların bu durumundan annenin sorumlu tutulması nedeniyle annelik görevlerini yerine getiremediği gerekçesiyle anneler de "ilgisiz anne" olarak etiketlenmektedir. Ayrıca OSB'li çocukların ve ebeveynlerinin çocuğun davranışları itibarıyla diğer insanları huzursuz ve rahatsız ettiği gerekçesiyle kamusal ortamlarda istenmemekte ve buralardan dışlanmaktadır (Uz ve Kaya, 2018).

Söz konusu dışlanma ile başa çıkmada annelerin yetersiz olmasıyla ve de çoğunlukla bu gibi durumlarda yakın çevrelerinde başlayarak sosyal desteğe ihtiyaç duydukları anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda annelerin karşı karşıya kaldıkları bu zorlukları belirgin duruma getirmek ve bu gibi sosyal dışlanma ile ilgili zorlukların sayısını azaltmak için koruyucu bazı etmenlerin artırılması gereklidir. Bu ise ancak annelerin sosyal dışlanmışlık ile ilgili görüşlerin incelenerek araştırmalarla mümkün olabilmektedir. Bu bakımdan, OSB'li çocukların annelerinin görüşlerine bağlı olarak sosyal dışlanma ile ilgili görüşlerinin belirlenmesi son derece önem arz etmektedir. Bu nedenden dolayı bu araştırmanın yapılmasıyla, hem alan yazına hem de sonraki çalışmalara yol göstereceği düşünülmektedir. Ayrıca, OSB tanılı çocukların annelerinin sosyal dışlanmaya ilişkin görüşlerinin incelenmesini ve görüşlerini ele alan böyle bir çalışmanın KKTC'de de yapılması son derece önem arz etmektedir.

1.4. Sınırlılıklar

Bu araştırma aşağıda verilen sınırlılıklar içerisinde yürütülmüştür.

- Araştırma 2018-2019 eğitim-öğretim yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığına bağlı Lefkoşa ve Girne bölgelerine bağlı özel eğitim kurumlarına giden OSB'li çocuğa sahip anneler ile sınırlıdır.
- Araştırma, OSB'li çocuğa sahip annelerin sosyal dışlanmaya yönelik yarı yapılandırılmış görüşme formundan elde edilen verilerle sınırlıdır.

1.5. Tanımlar

Sosyal Dışlanma: Bir kişinin gruptan çıkartılması veya gruba dahil edilmemesi durumudur.

Otizm Spektrum Bozukluğu: İletişim halinde olurken göz kontağı kurmada, beden dilinde, sözel iletişimde, sosyal çevreye karışmada, ilgi ve etkinliklerdeki sınırlılığa yol açan ve çoğunlukla teşhisi erken çocukluk döneminde koyulan rahatsızlıktır (Albayrak, 2015).

1.8. Kısaltmalar

MEKB : Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı

KKTC : Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

OSB : Otizm Spektrum Bozukluğu

BÖLÜM II

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

2.1. Otizm Spektrum Bozukluğu

Otizm, iki farklı etki alanıyla karakterize edilen yaşam boyu süren bir nörogelişimsel durumdur; sosyal iletişim ve etkileşimdeki kalıcı zorluklar ve kısıtlayıcı veya ilgili davranış kalıpları, ilgi alanları veya faaliyetler olarak da bilinir (Amerikan Psikiyatri Birliği [APA], 2013).

Otizmin birçok tanımı yapılmaktadır. Ancak son yıllarda yapılan çalışmalarla otizm teriminin yanı sıra otizm spektrum bozukluğu (OSB) şeklinde tanımlamalar yapılmıştır (Gönen, 2014). OSB, erken dönemde ortaya çıkan, toplumsal iletişim ve etkileşimde yetersizlikle birlikte kısıtlı, tekrarlayıcı davranışlar, ilgiler ya da etkinliklerle karakterize olan bir yetersizliktir (APA, 2013).

Her otizm spektrum bozukluğu tanısı konulmuş çocuk birbirleriyle aynı özelliklere sahip değildir, derecesi de kişiden kişiye değişiklik gösterebilir (Köroğlu, 2013). En temel özellikler; çocukların kendilerini soyutlaması, soyut kavramların öğrenilmesinde zorlanma, aynı şeylerin sürekli tekrarında ısrarcılık, konuşulanları anlayamama, değişikliklere karşı fazla reaksiyon göstermedir (Özbey, 2005).

Otizm spektrum bozukluğu tanısı almış çocuklar rutinlerine sıkı sıkıya bağlıdırlar, değişikliklere karşı aşırı tepki gösterebilirler. Ev içi düzende gerçekleştirilecek olan basit değişiklikler bile OSB’li çocuğu oldukça rahatsız edebilir. Bu rahatsızlık çocuğu öfke nöbetleri geçirmesine kadar varabilir. Otizm spektrum bozukluğu tanısı almış çocuklarda ritmik sallanma hareketi, el çırpma gibi tekrarlayan hareketler görülebileceği gibi çevresindeki bireylere ve kendilerine zarar verebilecek eylemler de görülebilir (Ordu, 2005).

Otizm ile ilgili bir diğer tanımda ise, “yaşamın erken dönemlerinde başlayan, yaşam boyu süren, sosyal ilişkiler, iletişim, davranış ve bilişsel gelişmede gecikme veya sapmayla ilişkili nöropsikiyatrik bir bozukluk olduğu şeklindedir” (Doğangün, 2008). Başka bir tanımda ise otizm, sosyal etkileşim ve iletişim becerilerdeki sınırlılık, insanlarla ilişki kurmada zorluk çekme, öğrenme ve sosyal becerilerdeki yetersizlik ile farklılık gösteren bir gelişim bozukluğu olarak tanımlanmıştır (Bachevalier, 1994).

Benzer başka bir tanım da ise otizm, özellikle erken çocuklukta gözlemlenen bozuk davranışlar veya kendine zarar verebilecek davranışların oluşu ve dil kullanımındaki yetersizlikleri olan bireyleri tanımlamak için kullanılmıştır (Meacham ve Wiesen, 1974).

2.2. Otizm Spektrum Bozukluğuna Neden Olan Faktörler

OSB'nun ortaya çıkma sebebi hala tam olarak saptanmamıştır. XIX yüzyılın ortarından bu yana otizmin nedenlerini açıklamaya yönelik pek çok farklı teorilerle görüşler mevcuttur. Günümüzde otizme birçok etkenin neden olduğu görüşü kabul edilmektedir. Gelişimsel bozukluk olarak bilinen bu hastalığa genetik, nörolojik ve çevre ile ilgili pek çok risk faktörlerinin tek başına ya da birlikte zemin hazırladığı düşünülmektedir (Arslan, 2013).

Otizimli bireylerin zekâ gelişiminin yetersiz olmas, epilepsi nöbetlerini daha sık geçirmeleri, dikkatleri otizmin biyolojik ve nörolojik nedenlerine yöneltmiştir. Bu yüzden otizmde genetik nedenlerin önemli olduğu düşünülmüştür. Böylece daha ilk zamanlarda Kanner, otizmli bireylerin beyinde çeşitli bozuklukların olduğunu öne sürerek kalıtsal etkiler üzerinde önemle durmaya çalışmıştır. 1971 yılında Nissen, otizmin beş farklı türünün olduğunu ve hepsinde genetik nedenlerin rol oynadığını ifade etmiştir. 1976'da Bernstein de, otizmin temelinde psiko-genetik nedenlerin yattığını illeri sürmüştür (Tufan, 2006).

Genetik ile ilgili araştırmalar, otizmli bireylerde ve ailelerinin kanında normalden farklı bulgulara rastlanıldığına, otizmin “çift yumurta ikizlerinden çok, tek yumurta ikizlerinden olarak ortaya çıktığına dikkat çekmekte, tek yumurta ikizlerinden yalnızca biri otizmli olduğunda diğesinde genellikle öğrenme ve sosyal bozukluklar olduğu görülmektedir” (Folstein ve Bourgeron, 2001).

İkizler üzerinde yapılan ilk çalışmalar, “genetik faktörlerin otizm vakalarının %90'ından fazlasını açıkladığını göstermiştir. Ancak bu tahminin daha kesinleştirilmesi için ikizler üzerine yeni veriler ve yapısal genetik modeller gerekmektedir” (Sykes et al, 2007). Dolayısıyla otizmin nedenleri arasında en önemli yeri genetik faktörlerin tuttuğu ileri sürülmüştür (Yanardağ, 2007). “1970'lerde otizmde genetiğin rolü üzerine çok az kanıt bulunmasına rağmen günümüzde otizmin tüm psikiyatrik durumlar içinde en kalıtsal olanı olduğu düşünülmektedir” (Szatmari ve Jones, 2007).

OSB'nun genetik nedenlerden dolayı oluştuğu ile ilgili pek çok veri ve kanıtlar bulunmaktadır. OSB'nun etiyojisinde yer alan genetik nedenler 3 grupta incelenebilir. Bunlar; Çeşitli kromozom bozuklukları, Genomlarda bulunan kopya sayısı değişiklikleri ve Genetik sendromlar olarak bilinmektedir (Yosunkaya, 2013).

Son dönemlerde OSB tanısını koymak maksadıyla yapılan değerlendirmelerde çeşitli yöntemlerle birçok kromozom analizleri yapılmaktadır. Yapılan genetik analizler sonucunda OSB'na tek bir gen değil, birçok genin neden olduğu saptanmıştır. Bilim insanlarınca incelenen bu genler on beşinci, on üçüncü, altıncı ve yedinci kromozom üzerinde yer aldığı düşünülmektedir (Fazlıoğlu ve Yurdaokul, 2005). Korkmaz (2010) yılında yaptığı çalışmasında otizmle ilişkili olan bu genleri: beyin oluşumu ile ilgili olanlar, biyokimyasal süreçleri denetleyenler, dendrit ve sinaps gelişimi ile ilgili olanlar ve immün sistemi ve otoimmün bozukluklarla ilişkili olanlar olarak değişik gruplara ayırarak incelemiştir.

Yapılan araştırmalara göre beyin bazı alanlarında beyaz cevherin orantısız büyümesi ile meydana gelen beyin büyüklüğündeki artış OSB'li çocuklarda genelde 2-4,5 yaş aralığında ortaya çıktığı rapor edilmektedir. Araştırmacılar OSB tanısını almış birey beyinlerinde beyaz cevherin orantısız büyümesi ve iki taraflı planum temporalde gri cevher azalmasını, otizmdeki dil gelişimini bozan erken nörogelişimsel bozuklukla ilişkili olabileceğini vurgulamaktadırlar (Ulay ve Ertuğrul, 2009). Baumen ve Kemper (2005) OSB'li çocukların klinik belirtilerinin nöropatolojik değişikliklerden kaynaklandığını bildirmişlerdir. Bu bilim adamları, otizmlili bireylerde; çocukluk döneminde görülen beyin ve beyaz madde hacminin artma; beyindeki Purkinje hücrelerinin sayısında azalma; beyin sapı ile korteksin normal gelişim gösteren bireylerden farklı olması gibi nöro-patolojik özelliklerin görüldüğünü bildirmiştir (Casanova, Mott ve Sokhadze, 2012).

OSB'na neden olan çevresel faktörler ile ilgili yapılan araştırmalara göre annelerin gebelik dönemlerindeki yaşı, yaşam tarzı ve koşulları, kullanan ilaçları (valporik asit, talidomid, prostaglandin analogu misoprostol, beta 2 agonisti olan terbutalin, asetaminofen vb.), beslenmesi, fiziksel ve ruhsal sağlığı da otizm nedenleri arasında adı geçen çevresel etmenlerdendir (Özbaran, 2014.).

2.3. Otizm Spektrum Bozukluğu olan Bireylerin Genel ve Gelişimsel Özellikleri

Otizm, yaşam boyu süren sosyalleşme, dil, iletişim ve diğer birçok ilgi ve etkinlik alanını etkileyen yüksek kortikal beyin işlevleriyle bağlantılı davranış belirtileriyle tanımlanan ve diğer bireylerle iletişim kurmayı zorlaştıran ve engelleyen bir bozukluktur. Genel olarak otizm, sözel ve sözel olmayan iletişim, sosyal ilişki, hayal kurma ve problem çözme yeteneklerinin bozulduğu yaygın gelişimsel bozukluktur. Otizm rahatsızlığı literatürde otizm spektrum bozukluğu (OSB) olarak geçmektedir. Otizmde beynin farklı bölgeleri bir arada çalışmamaktadır. Otizmlilerin çoğu diğer bireylerle iletişim kurmakta her zaman zorlanabilmektedir (Worden ve Moore, 2004; Akfidan, 2016). Otizmliler sosyal etkileşim özellikleri: Otizmliler, insanlarla göz göze gelmede, yüz ifadesi ve beden dili gibi sözsüz iletişim becerisinin gelişiminde belirgin problemler yaşarlar. Yaşitlarıyla arkadaşlık kurmada güçlük çekerler. İnsanlarla ilgi veya başarıyı paylaşmaya karşı ilgisizlik gösterirler. İnsanlarla empati kurmada, acı ve üzüntü gibi duygularını paylaşmada zorluk çekebilirler (Limbscomb, 2014).

Otizmliler sözlü ve sözsüz iletişim özellikleri:

- a. Otizmliler, Konuşmayı öğrenememe veya konuşmada gecikme yaşarlar. Sohbet etmeye başlama zorlanmaktadır. Dinleyicilerin bakış açısını anlamada zorluk çekerler. Örneğin bir otistik karşısındaki espri yaptığını anlamayabilir. Kelimelerin teker teker karşılıklarını algılar ve ima edileni anlayamazlar (Anonim, 2016). Otizmliler aktivitelere veya oyunlara karşı gösterdikleri özellikler: Parçalara alışılmışın dışında odaklanırlar. Sadece belirli konularla ilgilenirler. Gidecekleri yere aynı yoldan gitmek isterler (Worden ve Moore, 2004; Anonim, 2016). Otizmliler duyu özellikleri:
 - a) İşitsel uyarılara karşı tepkileri: Seslere karşı çok değişik tepkiler gösteren otistik bireylerin, erken çocukluk döneminde bazı seslere hiçbir tepki vermemesi, bireyde işitme problemi olduğu düşüncesini çağrıştırmaktadır (Akfidan, 2016).
 - b) Görsel uyarılara karşı tepkileri: Otistik bireylerin insan yüzüne ve çevrelerindeki birçok nesneye bakmamalarına karşın, hareket eden, dönen ya da parlak olan bazı nesnelere çok uzun bakabildikleri, bazılarının zaman zaman ışıktan rahatsız oldukları hatta karanlık bir odada daha rahat ettikleri görülebilmektedir.

- c. c) Acı, sıcak, soğuğa karşı tepkiler: Bu tepkiler bazı bireylerde acıyı, sıcaklığı ve soğuğu fark etmeme şeklinde ortaya çıkarken, bazılarında ise, soğuk suyla ellerini yıkarken ağlama, eline iğne battığı zaman çığlık atma gibi aşırı duyarlılıklar şeklinde de görülebilmektedir.
- d. d) Dokunulmaya karşı tepkiler: Herhangi bir kimse tarafından dokunulmaya, kucağa alınmaya tepki gösteren otistik çocuklar, fiziksel teması reddetmekte ve çevreleriyle ilişki kurmaktan kaçınmaktadırlar. Otistik bireylerin çevrelerindeki duyuşal uyarılara çok farklı tepkiler vermelerine karşın, yeni bir nesneyi genellikle koklayarak, yalayarak ve parmaklarını üzerinde gezdirerek tanımaya ve keşfetmeye çalıştıkları gözlenmektedir (Hussein, 2011).

Otizimli bireylerin en belirgin özelliklerinden biri de duyuşlarıyla ilgili problemler yaşamalarıdır. Otizmli bireylerin hemen hemen her birinin bir ya da birkaç duyuşal sorunları vardır. Kimisi aşırı sese karşı duyarlı iken, diğeri ya kokulara ya dokunmaya ya da ışık ve renklere karşı hassastır. Otizmli bireyler, erken çocukluk döneminde bazı seslere tepki vermemedikleri için çoğunun ebeveyni o dönemde çocuklarında işitme kaybının olduğu düşüncesine kapılmaktadır. Ancak daha sonra yapılan araştırmalar neticesinde, otizmli bireylerin çevrelerindeki olaylara açık olmadıkları için tepki vermede sorun yaşadıkları ortaya çıkmıştır (Darıca, 2000). Diğeri taraftan otizmli bireyler yüksek sesten aşırı derecede rahatsız olabilirler ve öfke nöbeti geçirebilirler ya da tamamen tepkisiz kalabilirler.

Otizimli bireylerin göz kontağından kaçınmasına rağmen, “hareket eden, dönen ya da parlak olan bazı nesnelere çok uzun bakabildikleri, bazılarının ışıktan rahatsız oldukları hatta karanlık bir odada daha rahat ettikleri görülmektedir” (Grandin, 2010). Nesnelerin duyuşsal özellikleriyle aşırı ilgilenirler. Bazı otizmli bireyler de, aşırı ışığa maruz kaldıklarında gözlerini, aşırı gürültüye maruz kaldıklarında ise kulaklarını kapatmaktadırlar (Darıca, 2000). Otizmli bireylerde göz kontağı zayıf olmaktadır, bazıları yan bakarak nesnelere izlemektedir. Bazıları da ışıktan sonderece rahatsız olmaktadır.

Otizimli “çocukların çevrelerindeki duyuşal uyarılara çok farklı tepkiler vermelerine karşın, yeni bir nesneyi genellikle koklayarak, yalayarak ve parmaklarını üzerinde gezdirerek tanımaya ve keşfetmeye çalıştıkları gözlenmektedir” (Bachevalier, 1994). Otizmli bireyler “bazen dokunmayı, bazen de dokunulmayı

severler. Bazen her iki durumdan da ileri derecede kaçınırlar. Bazı otizmliler hafif bir dokunuş bile korkutmaya yeter. Bazen de küçük bir dokunuştan ürkerken, acı veren durumlarda tepkisiz olabilirler. Bunun nedeni ise, otizmlilerde opiyot sistem denilen, vücudun kendi morfin sistemindeki bir bozukluk olarak görülmektedir. Bazı otizmliler ise, örgülü giysileri giymekten ve tırnak kesme, yüz yıkama, saç kestirme gibi kişisel bakım etkinliklerinden şiddetle kaçınılmaktadırlar” (Grandin, 2010).

OSB, çocuklarda görülebilen en güvenilir tanı konulabilen bozukluklardandır. Amerikan Psikiyatri Birliği (APA) 1994 yılı ölçütlerine göre yaygın gelişimsel bozukluklar başlığı altı ele alınmıştır. Fakat 2013 yılı Mayıs ayında APA tarafından yayınlanmış olan DSM V tanı ölçütünde Otistik Bozukluk, Asperger Sendromu, başka türlü adlandırılmayan Yaygın Gelişimsel Bozukluk ve Çocukluk Dezintegratif Bozukluğu tek çatı altında toplanarak Otizm Spektrum Bozukluğu tanısı şeklinde kullanılması, Rett Sendromunun ise genetik yapısı nedeniyle OSB tanısı şeklinde değerlendirilmemesi kararlaştırılmıştır (Özkaya Tortamış, 2013).

Rutter (2018) “Çocukluk Çağı Otizmi” olarak isimlendirdiği durumun tanısı için dört temel özelliğin bulunması gerektiğinden bahsetmiştir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

- Çocuk 30 aylık olmadan ortaya çıkar.
- Sosyal gelişimde ve iletişimde sorun olur.
- Dil gelişiminde sapma ve gecikme olur.
- Aynılıkta ısrar ve tekrar olur.

DSM V Otizm Spektrum Bozukluğu tanı kriterlerine bakıldığında:

- Sosyal çevreyle olan iletişim ve sosyal çevreyle olan etkileşimde sürekli yetersizliğin olması.
- Diyalog kuramamak, iletişimi sürdürmemek, ilginin toplanamaması, duygu paylaşımında yetersizlik gibi toplumsal-duygusal karşılık vermedeki yetersizlikler,
 - İlişkileri geliştirmekte ve devam ettirmekte zorluk yaşamak,
 - Göz teması, jest ve mimiklerin kullanılması gibi sözel olmayan iletişim davranışlarında yetersizlikler.

- Aşağıdakilerden en az ikisinin varlığı ile kendisini gösteren, kısıtlı, tekrarlanan davranışlar ya da etkinlikler.
 - Tekdüze, tekrarlanan motor davranış, eşya kullanımı veya konuşma
 - Rutine sadık kalma, aynı davranışlar da ısrar
 - Sınırlı, sabitlenmiş ilgiler, yaygın olmayan nesnelere anormal ilgi
 - Duyusal boyutta çok fazla ya da çok az hassasiyetin olması veya sosyal çevrenin duyusal yönüne aşırı ilgi
- Belirtiler gelişimin erken evrelerinde mevcut olmalı.
- Belirtiler önemli alanlarda klinik olarak anlamlı seviyede bozukluğa sebep olmasıdır.
- Bozukluk zihinsel yetersizlik veya genel gelişimsel gerilik kaynaklı olmamalıdır (Hisoğlu, 2018). Kriterler göz önünde bulundurularak “Sosyal Etkileşim/İletişim” içeriğinden ölçüt olarak 3/3 olursa aynı zamanda da “Yineleyici Hareketler” içeriğinden de 4/2 en az karşılaşırsa çocuğa OSB tanısı konabilir.

Otizmin belirtileri genellikle çocuk 30. ayını doldurmadan başlar. Bebeğin sessiz sakin olması, nadiren ağlaması, göz kontağı kurmaması ve sosyal iletişim becerilerinin kısıtlı olması gibi kriterler erken tanı parametreleri içindedir. Genellikle aileler bir şeyin yolunda gitmediğini 18 aylıktan sonra fark edip iki yaşında doktora başvururlar (Tahincioğlu, 2016). Sosyal iletişim ve sosyal etkileşimde yetersizlik, akranlarıyla iletişim kurmakta zorlanma, konuşamadıkları ya da alışılmıştın dışında konuşma sergileme gibi sosyal becerilerdeki yaşanan güçlüklerin yanı sıra sınırlı tekrarlayıcı davranış ve ilgilerinin olması OSB’li çocukların tipik özelliklerindedir (Şahin, 2011 ve Meral, 2017). Bu çocuklar kendi dünyalarında yaşıyor gibi görünmekte ve çevreyi keşfetmeye ilgi duymamaktadırlar (Korkmaz, 2005).

OSB’li çocukların yaklaşık %40’ı sözel iletişim becerilerini kullanmada güçlük yaşamaktadır (İftar, 2012). Ayrıca göz kontağı kurmada zorluk çekme, adı ile seslenildiğinde bakmama, oyun materyalleri ya da benzer nesnelere sıraya dizme, oyun materyalleri ile işlevsel oynamama, belirli bir nesneye bağlanma ve mimiklerini kullanamama gibi diğer problemlerle gözlemlenebilmektedir fakat bunlar her çocukta aynı düzeyde gözlemlenememektedir (Şahin, 2011). OSB’li çocuklar farklı davranış problemleri yaşamaktadırlar. Bağırma, ağlama, kendine ve başkalarına yönelik saldırgan davranışlar, kendini rahatlatmak için belirli sözleri tekrarlama, kanat çırpma

hareketi, parmak ucunda yürüme gibi tekrarlayan davranışlar bu duruma örnek gösterilebilmektedir. Genel olarak erkeklerde kızlara göre dört ya da beş kat daha fazla görülmektedir fakat kız çocuklarında tablo genellikle daha ağır seyretmektedir (Şahin, 2011 ve İftar, 2012).

2.4. Otizmlili Bireye Sahip Ailelerin Yaşadıkları Problemler

Bazı ülkelerde özel eğitim birçok yönüyle ihmal edilen bir süreçtir. Bu sadece otizmlileri değil özel eğitime ihtiyacı olan herkesi ve onların ailelerini ilgilendiren bir gerçektir. OSB'li çocuğu olan aileler hem ekonomik hem sosyal hem de psikolojik yönden ciddi anlamda problemler yaşamaktadırlar.

2.4.1. Aile İçi Problemler ve Psikolojik Durum

Sağlıklı görünen çocuğunun tanısı konulduktan sonra tamamen beklentilerin aksinde bir gelişim göstermesi ailelerde kabullenmeme (inkâr etme) davranışı ortaya çıkarmaktadır. İlk zamanlarda sürekli neden ben sorusu ailelerin zihnini meşgul etmektedir. Bu doğrultuda otizmlili bir çocukları oldukları için kendileriyle sürekli bir hesaplaşma yaşayan ailelerde intihara kadar uzanan farklı psikolojik sorunlar ortaya çıkmaktadır. Yaptığımız mülakatlarda 39 aileden 14'ünde tanısı konulmuş psikiyatrik problemler olduğu görülmüştür. Diğer bir taraftan OSB'li çocuğu olan ailelerde hem ebeveynler hem de kardeşler arasında olumlu yönde bir dayanışma duygusunun geliştiğinden de söz etmek mümkündür. Görüşme yaptığımız ailelerin ifadelerine göre otizm dayanışma ve işbirliğini zorunlu kıldığı için zorluklardan kaynaklanan bir aile bütünleşmesini de beraberinde getirmektedir. Buna benzer bir sonuç Doğu Karadeniz Bölgesinde bulunan ve MEB'e bağlı özel eğitim okullarına devam eden 12 otizm tanılı öğrenci annesi ile yapılan bir çalışmada da tespit edilmiştir.

2009 yılında yapılan bu çalışmada ailedeki bireyler üzerinde utanma, suçlanma, üzüntü, bıkkınlık, yorgunluk, huzursuzluk, geçimsizlik ve bunun gibi olumsuz duyguların oluşmasının yanı sıra sadakat, bağlanma, güçlenme, koşulsuz duygu gibi pozitif duygular görüldüğü tespit edilmiştir (Bıçak, 2009, s. 102). Ancak bu durum her ailede aynı şekilde oluşmamaktadır. Birçok ailede OSB'li çocuk merkezde olduğu için aile içi ilişkilerde bozulmalar olduğu anlaşılmaktadır. Otizmlili çocuğa sahip eşler arasında kimi zamanlarda boşanmaya kadar uzanan fikir ayrılıkları ve çatışmalar da yaşanmaktadır. Aile parçalanmalarını kabullenme süresinin uzamasına bağlayan görüşmeciler kendi çevrelerinde yaşadıkları deneyimleri

paylaşırken çevrelerinde yaşanan ayrılıkların genellikle babanın terk etmesi şeklinde olduğunu ifade etmişlerdir. Bu hastalığı kabullendikten sonra ister istemez aile içinde ayrı bir kenetlenme olduğunu da belirten görüşmeciler içinde “biz boşanacaktık, bu olay başımıza geldikten sonra aile ilişkilerimiz düzeldi.” şeklinde düşüncelerini ifade edenler de bulunmaktadır.

Otizm bakımı zor ve normale oranla daha fazla ilgi gerektiren bir sosyal yetersizliktir. Bu sebeple ebeveynler bakım için gerekli olan zamanı ve ilgiyi karşılamakta belli noktalarda yetersiz kalmakta ve birbirlerinden yardım beklemektedirler. Bu sorunu, kendilerinin belirttiği üzere “nöbetleşe bakım sistemi” gibi değişik yollarla çözebilen ebeveynler olmakla beraber sorunu kendi içlerinde çözemeyen, sosyal hayatlarını sekteye uğratan, aile ilişkilerini sonlandıran ve daha ileri seviyede intihar etme seviyesine gelebilen ebeveynler de bulunmaktadır. Akdem ve Akel’in 2014’te OSB’li bireylere bakım veren 52 kişi ile yaptıkları çalışmada bakım verenlerin yaşadıkları stresin çoğunluğunun sebebinin OSB’li bireyin bakımından kaynaklandığı tespit edilmiştir (Akdem ve Akel, 2014).

İzmir ili sınırları içerisinde yaşayan ve aynı ildeki üniversite ve devlet hastaneleri çocuk psikiyatrisi kliniklerinden otizm tanısını almış, 3 ile 18 yaş aralığında çocuğa sahip olan 103 anne babadan oluşan bir örneklem grubunda yapılan bir çalışmada da anne-baba için tek ve en yakın destek grubunun yakın aile fertleri ve yakın arkadaşlar olduğu, özellikle ilk teşhis sürecinde (yas sürecinde) onların desteğinin önemli yer tuttuğu ortaya konulmuştur (Karpaz ve Girli , 2012).

Benzer şekilde Karadağ’ın yaptığı çalışmada da OSB’li çocuğu olan annelerin aileden algıladıkları sosyal destek düzeyi arttıkça umutsuzluk düzeylerinin azaldığı tespit edilmiştir (Karadağ, 2009). Görüşme yaptığımız ailelerin birçoğunun yaşadığı en büyük korkulardan biri “biz ölünce çocuğumuza ne olacak, onunla kim ilgilenecek” korkusudur. Ailelerin bu korku ile baş edebilmelerinin tek yolu çocuklarının en azından kendine bakabilecek düzeye gelmesidir. Bunu gerçekleştirmenin en etkili yolunun da yoğun özel eğitim olduğunu bilen aileler, bu eğitimi sağlayabilmek için büyük ekonomik fedakârlıklar yapmaları gerektiğinin farkındadırlar. Gaziantep’te zihinsel ve fiziksel özel gereksinimli çocuklara yönelik eğitim veren iki rehabilitasyon merkezinde 2007’de yapılan bir araştırmada annelerin %75,8’inin çocuğunun geleceğinden kaygı duyduğu tespit edilmiştir. Aynı çalışmada annelerin %46,3’ünün

çocuğunun engeli nedeniyle suçluluk duygusu yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır (Karadağ, 2009). Yine Ankara, İstanbul ve Isparta’da yaşayan 50 aile ile yapılan bir araştırmada benzer kaygıların yoğun bir şekilde yaşandığı ortaya konulmuştur (Özkubat, Özdemir, Selimoğlu ve Töret, 2014,).

2.4.2. Toplumsal Dışlanmaya İlişkin Problemler

OSB’li bireylerin ve ailelerinin maruz kaldığı önemli bir problem de dışsal ya da çevresel etmenlerden meydana gelebilen dışlanma olgusuyla ilişkilidir. Toplumun OSB’li bireylere ve ailelerine yönelik olumsuz tavır ve davranışları hem OSB’li bireyin sosyalleşip topluma kazandırılabilmesi açısından hem de ailelerin yaşadıkları psikolojik durumlar açısından onları zor bir sürece itmektedir. “Böylece otizm ve toplumsal tutumla birlikte zor bir süreçle karşı karşıya kalan ve süreci büyük güçlüklerle yürütmeye çalışan aile bireyleri daha da yalnız hale gelmektedirler. Aile bireyleri bir yandan otizmin o kötü, soğuk veya ürkek dünyasından çıkma mücadelesini verirken diğer taraftan da adeta bir “mahalle baskısıyla, tabiri caizse daha kötü, daha soğuk ve daha ürkek bir çevreyle veya toplumsal gerçekle mücadele etmek zorunda kalmıştır.” (Mengi, 2014) Birleşik Krallık Ulusal Otizm Toplumunun da belirttiği gibi öncelikle toplumun ve devletin ardından kamu-özel sektör kurumlarının otizm hakkındaki tüm olumsuz düşüncelerini bir kenara bırakıp, bu bireyleri topluma nasıl kazandırabileceklerini planlamalıdır.

Bazı ailelerde problem yaratan unsurlar içinde en önemlerinden biri de sosyal hayattan kopuştur. Birçok aile çocuğunun yaptığı olumsuz davranışlara yönelen farklı bakışlardan dolayı rahatsız olduğunu, toplumun bu konuda yeteri kadar bilinç sahibi olmadığı için yargılandıklarını belirtmektedirler. OSB’li çocukları ile problem yaşayacaklarını bildikleri ortamlarda fazla bulunmamaya çalıştıklarını belirten aileler, en çok problemi toplu taşıma araçlarında yaşadıklarını belirtmektedirler. Birden fazla şehirde yaşamış olan aileler yorumlarında İzmir’de yargılayıcı ve tuhaf bakışların daha az olduğu ve bu yüzden kendilerini daha iyi hissettiklerini belirtmişlerdir. OSB’li çocuğa sahip ailelerin yaşadıkları sıkıntıları azaltmada sosyal çevre önemli bir işleve sahiptir. Otizm farkındalığı olan bireylerin, bu rahatsızlığa sahip kişilere ve onların ailelerine yaklaşımı daha yapıcıdır. Farkındalığın artması ailelere en azından sosyal çevrede büyük rahatlama sağlayacaktır. Bu bağlamda ailelerin cevapları incelendiğinde genel olarak toplumun hem OSB’li bireyi hem de ailesini dışladıkları görülmektedir. Her ortamda her zaman olmasa da ara sıra belirli olaylar karşısında

(toplu taşıma araçlarında, diğer bireylerin zarar görebileceği durumlarda) dışlanmaya maruz kalındığını görülmektedir (Tüfek ve Sarı, 2016).

2.4.3. Ekonomik Problemler

Türkiye’de amaca yönelik ve nitelikli özel eğitimin çok masraflı olması devletin ise ailelere ekonomik anlamda yeterli desteği vermemesi önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır (Aydemir, 2015). OSB’li çocuğu olan ailelerin yaşadığı bir diğer problem ise ekonomik sıkıntılardır. OSB’li çocukların bilimsel olarak alması gereken özel eğitim süresi haftada 40-60 saat arasında olması gerekirken (Tohum Otizm Vakfı, 2012) (Otizm Vakfı, 2012)devletin ise bunun sadece 8+4 saatini karşılaması (Kamu Denetçiliği Kurumu, 2015) aileleri ekonomik yönden zorlamaktadır. Aileler çocuklarının almak zorunda olduğunu hissettikleri bu eğitim için maddi olanakları bulmaları ve bu olanakların sürekliliğini sağlamaları noktasında sıkıntıya düşürmektedir. Mülakat yaptığımız ailelerin çok büyük bir kısmı kısıtlı ekonomik olanaklara sahip olmaları nedeniyle tam gün eğitim yerine yarı zamanlı eğitim veya sadece devletin karşıladığı ders saatlerinde eğitimi tercih etmek zorunda kalmaktadır.

Aileler her şeye rağmen eğitimin ortaya çıkardığı maliyeti karşılamak için menkullerini veya gayrimenkullerini sattıklarını, çevrelerindeki tanıdıkları bireylere borçlandıklarını ve ekonomik durumlarının karşılayamayacağını bilerek kurum ve kuruluşlardan kredi çektiklerini söylemeleri, bu hipotezi kanıtlar niteliktedir. Özellikle banka kredisi ve borçlanma ailelerde yoğun şekilde görülmektedir. Hatta kendileri için gitgide maliyetinin artacağını bilmelerine rağmen borcu borçla kapatma eğiliminde olan aileler de mevcuttur. OSB’li çocuğa sahip ailelerde görülen bir diğer ekonomik problem işsizliktir. Bazı ebeveynler çocuklarının bakımı için kendi kariyerlerini bırakmak zorunda kalmışlardır. Anne babadan hangisinin çalışma şartları daha iyiye çalışmaya devam etmiş, diğeri çocuğun eğitimi ve gelişimi ile tam zamanlı ilgilenebilmek için işlerinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu durum ailelere daha yoğun ekonomik külfeti de beraberinde getirmiştir (Tüfek ve Sarı, 2016).

2.5. OSB’li Birey ve Ailesinin Çevre İlişkisi

Gelişim geriliği olan çocukların aileleri toplum içinde bir dizi sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Genellikle bu bireylerin problem davranışlarından kaynaklanan bu tür sorunlar aileleri zor durumda bırakmaktadır. Dolayısıyla OSB olan çocuğa sahip

ailelerin geneli toplum içinde yer almakta zorlandıkları görülmektedir. Çengelci (2009) OSB olan çocuklara sahip annelerin utanma, hayal kırıklığı ve topluma çocuklarını az çıkarma gibi sorunlar yaşadıklarını belirtmektedir. Özel eğitim gerektiren çocuklara sahip ailelerle yapılan çalışmaların çoğunda ailelerin toplumsal dışlanma yaşadıkları vurgulanmaktadır. Özel gereksinimlilerin aileleri kendi çocuklarının engelleri hakkında konuşmaktan çekindiklerini, çevresindekilerle de bu konuyu konuşmak istemediklerini gösteren araştırmalar bulunmaktadır. Emerson (2003) özel gereksinimli çocukları olan ailelerin sosyal izolasyon yaşamalarının en önemli sebebinin sosyal etkilenme olarak bilinen stigma olduğunu bildirmiştir (Sarı, 2007).

Gelişim bozukluğu olan bu bireyler, özrü sebebiyle genelde kendilerini ifade etmede ve kontrol etmede oluşan sorunları toplumda tedirginlik oluşturmaktadır. Çevredeki insanların gelişim geriliği olanlara yönelik meraklı bakışları, aile ve özel gereksinimli bireylerin suçluluk, ayıplanma gibi negatif duyguların oluşmasına sebep olurken, bazı bilinçsizce davranan insanların aşağılayıcı sözleri gelişim geriliği olan bireyleri ve ailelerini incitmektedir. Toplumun gelişim geriliği olan bireylerle ilgili farkındalığın olmaması toplumda bu bireylere yönelik olumsuz tutumlar oluşturmaktadır. Toplumdaki bu olumsuz tutumlar nedeniyle de aileler mümkün olduğunca gelişim geriliği gösteren çocuklarını çevreden gizlemeye çalışırlar. Bu tür sorunlar ailelerin sosyal çevreden izole olmasına neden olmaktadır (Sarı, 2007).

Ebeveynlerin stresi, ebeveynlerden birinin veya ikisinin birden, çocuğun gelişmesinde bir sorun olduğunun farkına varmasıyla başlar. Çocuk bekleyen her bir çift çocuklarının sağlıklı doğup, yetişmesini isterler. Beklenen çocuğun gelişiminde bir gerileme olduğunu öğrenen aile yıkılır. Bir evliliğin sağlıklı kalmasında zaman önemli rol oynar. OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerde ise bu zaman OSB'li çocuğun ihtiyaçlarına göre gitmektedir. Çocuğa tanı konulması ile ebeveynler arasında roller bölünür. Bu durumlarda anneler gelişimsel geriliği olan çocukla ilgilenirken, babalar ise maddi zorluklar nedeniyle daha fazla çalışmak zorunda kalmaktadırlar. Bu durum ailede huzursuzluk ve gerginliğin çıkmasına neden olmaktadır.

Sonuç olarak, babalar eşlerinin çocukları ile etkileşime geçmesi, oynaması ile ilgili taleplerine, anneler ise eşlerinin hayatlarındaki yokluğundan dolayı hayal kırıklığına uğramaktadırlar (Silice-Kira, 2008, s. 19). OSB'li çocuğun günlük bakımı

ile ilgili taleplerinin fazla olması, ebeveynler kendilerine ayırdıkları zamanın azalmasına, bu da ebeveynler arasındaki sevecen bağın zayıflamasına, depresyona hatta boşanmaya bile neden olmaktadır (Greeff ve Walt, 2010,). Çocuklarının sergiledikleri problem davranışlar, çevredeki insanlardan destek görmemeleri, ekonomik zorluklar vb. durumlar çiftin etrafındaki insanlardan ve birbirinden uzaklaşmasına sebep olmaktadır (Bashir., Bashir, Lone ve Ahmad, 2014).

Özel gereksinimli bireylerin sosyal alana ilişkin uyum problemi yaşaması karşısında çevre özel gereksinimli bireye ve ailesine yönelik acıma, etiketleme ve dışlama gibi tepkiler vermektedir. Aileler kendilerine yönelen bu tepkilerden korunmak, etkilenmemek ve daha az zarar görmek için sosyal ilişkilerini sınırlandırmaktadır (Aktürk, 2012). Bu durum özel gereksinimli bireyin aile üyelerinin de sosyal alandan uzaklaştırılmasına ya da bireylerin dışlanma, etiketlenme ve ötekileştirilme endişesiyle sosyal çevreden uzaklaşıp sosyal yalnızlık içinde olmalarına neden olmaktadır. Özel gereksinimliliği açıklayan modellerden ilki olan geleneksel bireyci tıbbi model, engelliliği kişisel bir trajedi olarak tanımlayarak özel gereksinimli bireylerin ve en özel gereksinimli bireyin ailesinin içinde buldukları koşulların aşılmaz güçlülüğüne ve bu durumun tümüyle kendi sorunları olduğu bakış açısıyla engel durumunu ‘sapma’ olarak ele almaktadır (Yardımcı, 2015).

Geleneksel bireyci tıbbi model bireyin engel durumuna odaklanarak, özel gereksinimli bireylerin toplumdaki diğer insanlardan olumsuz olarak farklı görünmesine neden olarak engelli bireyleri ve engelli bireyin ailesini ‘öteki’ kılmaktadır (Burcu, 2015). Toplumda normalliliğin ölçüsü sosyalleşme olgusu ile eşdeğer görüldüğünde geleneksel bireyci tıbbi modelin özel gereksinimli bireyi ‘sapma’ ve ‘anormal’ olarak tanımlaması özel gereksinimli bireyi ve engelli bireyin bakımıyla sorumlu olan ailesinin toplumdaki ‘dışlanmasına, ötekileştirilmesine ve damgalanmasına’ neden olmaktadır (Çopuroğlu ve Mengi, 2014). Geleneksel bireyci tıbbi modelin özel gereksinimliliğe bakışına karşı olarak geliştirilen sosyal model de ise engellilik engelliliği meydana getiren toplumsal etkileri merkeze alır yani sosyal modele göre engellilik, bireysel bir sorunun ötesinde bedensel bir işlev kaybı olan insanların toplumla tam olarak bütünleşmesi önündeki toplumsal engellerden kaynaklanmaktadır (Oliver, 1990, akt.: Köten ve Erdoğan, 2014). Tıbbi model bakış açısıyla modernleşmenin standartlaştırıcı, tek tipleştirici etkisi, normal olanı

belirlerken, anormal olarak kategorileştirdiğini ötekileştirmiştir (Köten ve Erdoğan, 2014).

2.6. OSB'li Birey ve Sosyalleşme

Sosyalleşme kavramını, “sosyal bilimler literatürüne sokan ilk sosyolog Durkheim’dir. Ona göre, sosyalleşme sürecinde içten gelen, çok güçlü bir farklılaşma olayı söz konusudur. Bu itici güç aracılığıyla insan bireyselliğinden (mekanik tabiat çevresinden) çıkararak, sosyal bir varlık (iletişim halinde olan) durumuna geçmektedir. Böylece insanın doğuştan getirdiği yalnızlığına, yani bütünüyle kendine özgü oluşuna, ikinci bir öz olan sosyal varlık eklenmektedir. Durkheim bu durumu, sosyalleşme olarak tanımlamaktadır” (Akyüz, 1991).

Dollard’a göre sosyalleşme kişinin gruba katılmasını sağlamakta ve kişinin kendi yaş ve cinsiyetine uygun olarak toplumun beklentilerini karşılamaktadır (Dönmezer, 1984). Erkal’e göre ise sosyalleşme, “bir sosyal olgu olarak bireyin doğuştan itibaren toplum üyeliğini kazanmasında geçirdiği safhaların tümüne verilen addır” (Erkal, 1983).

Zijderveld’e göre bireyin, amaca yönelik davranması ve kimlik kazanması için çevresindeki toplum ve kültürü içselleştirmesi gerektirmektedir (Zijderveld, 2007). Böylece sosyalleşmeyi zorunlu bir süreç olarak görmektedir. Berger’e göre, toplum bizim sadece davranışlarımız bağlamında ne yapacağımızı değil aynı zamanda sosyal varlıklar olarak ne olduğumuzu da belirlemektedir (Berger, 1977).

Bireyi önceleyen öznel yaklaşıma göre sosyalleşme, bireyin çevresindekilerle etkileşimi sırasında bireyde cereyan eden bir öğrenme sürecidir (Fichter, 2002). Sosyalleşme, aynı zamanda bir kültürlenmedir. İnsanın kültür sahibi bir birey haline gelmesidir. Kültür ise bir toplumda kabul edilmiş davranış biçimlerini belirlemektedir (Haralambos ve Heald, 1985). Bu anlamda sosyalleşme, insanın doğumuyla başlayan gelişim sürecinde anne-baba, arkadaşlar, okul gibi sosyalleşme araçları vasıtasıyla bireyin sosyal rollerini kazanması süreci olarak kabul edilmiştir (Rapley ve Hansen, 2006).

Bir gelişim ve öğrenme süreci olarak sosyalleşme, aynı zamanda kişiliğin çeşitli yönlerinin birlikte ve ilişki dâhilinde gelişmesi olarak da değerlendirilebilir. Nitekim insan gelişiminin değişik boyutları üzerine çalışan psikologlar, bir şekilde

gelişim ile sosyalleşme arasındaki ilişkiye de dikkat çekmişlerdir. Örneğin, Jean Piaget'e göre insanın sosyal gelişimi evrenseldir. Sosyal becerilerinin kazanılmasını, yetişkin-çocuk etkileşiminden ziyade çocuk-akran etkileşimine dayandırarak bireylerin sosyalleştiğini ileri sürer (Gönç-Şavran, 2013).

Toplumsal yaşama katılmayan çoğu birey gibi OSB'li birey de aslında farkında olmadan kendisini sosyal normlara bağlı bir birey olarak görmüyor. Hatta sosyal çevreyle olan tüm ilişkisini kesmek suretiyle, toplum düzenini garanti eden kuralların hepsini reddetmektedir. Böylece kendisini kısıtlamayı da reddetmektedir. Toplumsal normlara uymaktan güçlük çeken OSB'li birey dil-iletişim ve sosyal uyum sınırlılıklarından kurtulamamakta ve sosyalizasyonu gerçekleştirmemektedir. (Tufan, 2006). Dolayısıyla sosyal uyum güçlüğü, OSB'li bireylerin temel sorunlarının başında gelmektedir. Ayrıca göz teması kurmama, çevresine ve insanlara ilgi duymama, seslere tepkisiz kalma, duygusal yakınlaşmadan ve fiziksel temastan kaçınma, oyun oynamama ve sosyal kurallara uymama gibi özellikler, OSB'li bireylerin sosyal yetersizliğin ve sosyalleşmemenin birer göstergesidir (Özbey, 2005).

OSB'li bireylerin konuşma ve iletişim becerilerindeki yetersizlik onların toplum içinde bazı sosyal etkinliklere katılmalarını engellemektedir. Bu alanlardaki zorluklar yetersiz sosyalleşmeye yol açmakta ve yaşlılarla ilişki içinde öğrenme şansını azaltmaktadır. OSB'li bireyler tamamen kendilerine ait bir dünyada yaşıyor gibi görünmekte ve çevrelerinde olup bitenlere karşı çok kayıtsız kalmaktadırlar. Hatta akranlarıyla bile oynayamamaları ve oyun alanlarını paylaşamamaları sosyalleşmelerini hayli geciktirmektedir. Oysaki oyun alanı yalnızca bireylerin eğlendikleri bir yer değil, bireyin paylaşma, sıra bekleme ya da diğer bireylerle birlikte oynama gibi becerilerinin de desteklendiği bir ortamdır. Ancak yüksek işlevli (yüksek zihinsel potansiyele sahip) OSB'li bireyler bile oyun ile ilgili sınırlı becerilere sahiptirler. Dolayısıyla, OSB'li bireyler oyun oynarken veya sosyal ilişkiler esnasında kendilerini ifade etmeyle ilgili yetersizlik yaşamaları onların sosyal yaşama katılmalarını zorlaştırmaktadır. Ayrıca arkadaşlık, bir insanın yaşamındaki en içten, samimi ve önemli ilişki biçimidir.

OSB'li bireyler için de arkadaşlık kurmak önemlidir; ancak bu, onlar için bir mücadeleye dönüşmektedir. Zaman zaman hem OSB'li bireyler hem de diğer bireyler karşılıklı etkileşime geçmek istemektedirler. Fakat bunlar birbirlerine nasıl

davranacaklarını bilmedikleri için ve bir diğèrinin tepkisinin ne olacağını kestiremedikleri için çoğu zaman bu etkileşime geçme isteği doğru bir ilişkinin kurulmasına dönüşmemektedir. Dolayısıyla sosyalleşme açısında yetersizliği olan OSB’li bireyler yaşamları boyunca kişiler arası ilişkilerde, duygusal davranışsal alanlarda, okul yaşamlarında çeşitli problemlerle karşılaşmaktalar.

2.7. Otizmin Etiketleme, Ötekileştirme ve Dışlanmayla Olan İlişkisi

“Etiketleme teorisi, sosyolojik literatürde 1950’lerden sonra bir davranışın sapmış ya da sapmamış olarak tanımlanmasında kullanılan kriterleri belirlemek için Edwin M. Lemert ve Howard S. Becker tarafından geliştirilmiştir. Becker’a göre, etiketleme, grupların kendi normlarına uyma konusunda bireye baskı uygulamasıdır (Becker, 1967 ve Ulusoy, 2006). Bu noktada etiketlenme bireyler için “tahrip edici (ve hatta kriz) davranışlarının dahi ortaya çıkmasına sebebiyet verici olabilir” (Chiles, 1986 ve Ulusoy, 2006).” Çünkü Bu tür etiket’lerin çoğu hayat boyu sürececek bozuklukları simgelemektedir. Etiketlemelerle eşleşen kliniksel ve davranış bozuklukları, bireylerin gelecekleri hakkında sınırlayıcı kesin hükümler hem bireyleri hem de ebeveynlerin beklentilerini sınırlandırmaktadır (Greenspan, 2004). Dolayısıyla otizmin negatif imajı (Finkelstein, 1987) üzerinde durulması, OSB’li bireyler üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.

Goffman (1968), damgalamayı, bireyin haysiyet kırıcı bir tutumla karşı karşıya kalması şeklinde tanımlamıştır. Goffman’a göre özürllüer veya engellilerle ilişki içinde olan diğèrleri, kendilerinden farklı olanlara saygı duyma ve önem verme konusunda başarısız oldukları için özürllü ya da özel gereksinimli bireyler toplumda ikinci sınıf görölmektedirler. OSB’li bireylerin toplumda kategorik olarak ne tür bir sınıfa karşılık geldiğini anlamak için toplumun onlara yönelik tutum ve bakışının ortaya çıkarılması gerekmektedir. Dolayısıyla, Burcu’nun özürllü, engelli bireylere ilişkin toplumun bakış açısını ortaya koyan “acınan, dışlanan, alay edilen veya ikinci sınıf görölen ve güvenilmeyen şeklindeki” (Burcu, 2007:203) kategorileri ile Wolfe’nın, engellilere yönelik toplumsal tutumun genellikle acıma, kalıp yargı, cehalet ve merak hisleri ile özdeşleştiğini belirtmesi (Wolfe, 1996 akt., Yalçın, 2004:112) OSB’li bireyler içinde birer toplumsal bakış ve tutum çerçevesi sunduğu düşünölebilir. Bu durumda OSB’li bireylerin ötekileştirilip marjinalleştirildiği de söylenebilir. Williams’e göre, (1998) marjinalleşme, bireyin sosyal hayatın dışında

kalma sürecidir. Sosyologlar, ötekileştirme ve marjinalleştirmenin normal'den farklı olanı toplumun dışına ittiğini kabul etmektedirler (Burcu, 2007).

OSB'li çocuklar, rahatsızlıklarından kaynaklı olarak toplumun “normallik” tanımlarına uymayan bazı otistik davranışlar sergilemektedir. Bu davranışlar, onların ‘farklı’, ‘tuhaf’, ‘ilginç’ olarak etiketlenmesine, Goffman’ın deyimiyle damgalanmasına neden olmaktadır. Başka bir ifadeyle, bu çocuklar kendilerinden beklenen niteliklere sahip olamama ve eylem kalıplarını yerine getirememesi nedeniyle dışlanmaktadır. Halka açık alanlarda diğer insanların kızgın bakışlarına ve sözlü uyarılarına maruz kalmakta, incitici isimlendirmelerle nitelendirilmekte, normal tanımlarına uyan yaşlılarına yaklaşması istenmemekte, belli alanlara girişleri engellenmeye çalışılmaktadır. OSB'li çocukların ebeveynleri de çocuğunun damgasından etkilenmektedir. Onlar, çocuğunun OSB'li olmasından dolayı suçlu görülmekte, akrabaları ve arkadaşları tarafından belli aktivitelerin dışında tutulmakta, kamusal ortamlarda tepkili söz ve bakışlara maruz bırakılmaktadır. Gerek otizmin yaygınlık derecesi gerekse otizmden OSB'li bireylerle birlikte çevresindeki insanların da etkileniyor olması, otizmi ve insanların buna yaklaşımını oldukça önemli bir sosyal sorun haline getirmektedir (Uz ve Kaya, 2018).

Bir OSB'li çocuk çılgılık attığında, etrafında döndüğünde ve gürültü çıkardığında çocuğun ve ebeveynin düşmanca bakışlara maruz kalması ve öfkeli birinin “Çocuğunuzu kontrol edin.” şeklindeki uyarısı toplumun otizme yüklediği damganın hissedilmesini sağlamaktadır. OSB'li bireyler ve aileler tarafından deneyimlenen utanç ve dışlanma diğer engellilerin yaşadıkları ile benzerdir. Ancak bazı OSB'li bireylerin, sürekli parmaklarını şaklatması, diğerlerine vurması, ısırması, çılgılık atması, göz kontağında ve konuşmada başarısız olması gibi “a sosyal davranış” olarak tanımlanabilecek özelliklere sahip olması, bu duruma zemin hazırlamada çok daha elverişlidir. Çünkü onlar, bu davranışları ile diğer insanların özel alanlarını ihlal etmekte, korkmalarına ve rahatsızlık duymalarına neden olmaktadır. Bu davranışlarına karşın fiziksel olarak normal görünüyor olmaları onların davranışlarını iki kat daha şüpheli hale getirmektedir (Sarris, 2015).

Damganın OSB'li çocuğa sahip aileleri nasıl etkilediğinin incelendiği bir araştırmada, OSB'li çocukların ve ailelerinin önemli ölçüde dışlandığı ortaya konulmaktadır. Araştırmaya katılan ailelerin %83'ü OSB'li çocuklarının arkadaş

bulmada sorun yaşadığını ve okul arkadaşlarının %76'sının en azından bazı zamanlar çocuklarını tuhaf ve garip olarak değerlendirdiğini belirtmektedir. Aileler, çocukların üçte birinden fazlasının bazen veya sık sık alay konusu edildiğini ve %22'sinin incitici isimlerle nitelendirildiğini ifade etmektedir. Sosyal dışlanma aileleri de etkilemektedir. Ailelerin %40'ı çocuklarının otistik davranışları nedeniyle arkadaşları ve aileleri tarafından dışlandığını, %32'si sosyal aktivitelere kendilerinin dâhil edilmediğini belirtmektedir (Kinneer ve diğerleri, 2016: 947). Bu durum OSB'li çocuğa sahip ebeveynlerin, diğer ailelerin çocuklarını onlardan uzaklaştırması, çocuğunun oyun dışında bırakılması, anormal olarak etiketlenmesi ve dışlanması endişesini taşımasına neden olmaktadır (Sarris, 2015).

OSB'li çocuklara yönelik damgalama onların ailelerine de yayılmaktadır. Aileler, çocukları otistik davranışlar sergilediğinde damgaya maruz kalmaktadır. Öyle ki, ailenin damgalanmaya yönelik kaygısı, çocuklarının, kendi etrafında dönme, sallanma, dönen bir şeye bakma, objeleri ısırma koklama yoluyla vücutlarını uygunsuz kullanma gibi davranışlar sergilediğinde artmaktadır. OSB'li çocukların aileleri, çocuklarının gelişimsel farklılıklarının nedeni olarak görülerek suçlanmakta, reddedilmekte ve damgalanmaktadır. Bununla birlikte ailelerin damgalanmasında çocuklarının alışılmadık davranışları üzerinde kontrol sahibi olamadıkları anlayışı da etkili olmaktadır. Dolayısıyla rahatsızlık hakkındaki bilgi eksikliği ya da yanlış tanımlanması nedeniyle aileler damgalanmaktadır. Benzer şekilde bazı aileler de bunu kabul etmekte ve çocuklarının durumundan kendilerini sorumlu tutmaktadır. Öyle ki, kendini suçlamanın, tanı konulduktan sonra ailelerin verdiği en yaygın tepki biçimi olduğu görülmektedir. Bundan dolayı aileler, kendilerine yönelik damgalamayı belli bir düzeyde algılamakta ve içselleştirmektedir (Mak ve Kwok, 2010).

Damgalı bireyin damgasından yakınları ve ailesi de etkilenmektedir. Bu durum damgalı birey, çocuk olduğunda ebeveynlerin damgalanması şeklinde gerçekleşmektedir. Öyle ki, damgalı çocuğun durumundan dolayı ebeveynlerin durumu sorunlu hale getirilmekte ve dışarıdaki insanlarla karşılaşmaları durumunda normal ebeveyn tanımlarına uymadıkları düşüncesiyle 'ayıplananlar' konumuna düşürülmektedir (Gray, 1993). Otizm örneğinde damganın ebeveynlere yayılması, çocuğun normal fiziksel görünümü ile onun davranışları arasındaki tutarsızlıktan kaynaklanmaktadır. OSB'li çocukların fiziksel görünümünün normal olması itibariyle ebeveynlerine şüphe ile yaklaşılmakta çocuklarını şımarık yetiştirdikleri ve

onlar üzerinde kontrol sahibi olamadıkları düşünülmektedir. Özellikle evin dışında ve onları tanımayan insanlarla karşılaşmalarında ebeveynler, bu durumdan dolayı diğerleri tarafından yadırganmakta ve ayıplanmaktadır.

2.8. OSB’li Çocukların Eğitimden Dışlanması

OSB’li çocukların kreş eğitimine devam etmesi ve yaşitlarıyla sosyalleşmesi gelişimleri açısından önem arz etmektedir. Buna karşın OSB’li çocuklar eğitim alanında kabullenilme noktasında sorunlar yaşamakta ve farklılıkları itibariyle alanın “istenmeyenleri” olmaktadır. Bu bağlamda, annelere çocuklarının kreşe kabul ve devam etme sürecinde yaşadıkları sorunlar üzerine soru yöneltilmiştir. Annelerin bu soruya verdiği cevaplar ise OSB’li çocukların kuruma kabul edilmelerinin gerek öğretmenleri gerekse öğrenci velileri tarafından sorunsallaştırıldığını göstermektedir. Öyle ki, anneler öğretmenlerinin istememesi nedeniyle çocuklarını kreşten almak zorunda kalmıştır. Hatta bazı anneler, çocuğunu kreşten alması için velilerin baskısına maruz kalmıştır. Hatta veliler, kreş yönetimine baskı oluşturmak adına çocuklarını toplu şekilde kreşten alacak kadar durumu ileri götürmüştür. Bir başka anne de benzer bir durumla karşılaşmış ve velilerle konuşarak onları ikna etmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla OSB’li çocukların kreşe gidebilmesi, öğretmenlerin ve diğer velilerin onların kabulüne ikna edilmesiyle mümkün olabilmektedir. Böylece OSB’li çocuklar, bu konuda öğretmenlerin ve diğer velilerin lütfuna muhtaç hale gelmektedir (Parlak, 2019).

OSB’li çocuklar 3-6 yaş aralığını kapsayan okul öncesi dönemde bireysel eğitim programları dahilinde devam ettikleri eğitim süreçleri içerisinde bir takım sorunlar yaşamaktadır. Bu sorunlar yaşadıkları çevre içerisinde gerek akranları gerekse akraba, komşu gibi çeşitli kesimler tarafından ortaya çıkarılmaktadır. OSB’li çocukların sahip oldukları yetersizlik durumlarından kaynaklı bazı özelliklere sahip oldukları düşünüldüğünde toplum bu durumu anlamlandıramamaktadır. Bu durumdan dolayı OSB’li çocuklar devam ettikleri eğitim ortamındaki akranları tarafından dışlanmakta, oyuna davet edilmemekte, alay konusu olmakta ve arkadaşları tarafından olumsuz davranışlara ortak edilmektedir. OSB’li çocukların bazı becerilerdeki yetersizlikleri akranlarının dikkatini çekmekte ve davranışlar olumsuz örneklerle pekiştirilmektedir. OSB’li çocukların devam ettikleri okul öncesi kurumlarındaki akranlarının ailelerinin bu çocuklar ile ilgili olumsuz tutumları da negatif bakış açısına yol açmaktadır. Akranlarının OSB’li çocuğu kabullenememe, grup içine dahil etmeme

gibi davranışları bu olumsuz tutumların desteklediği gözlemlenmektedir (Parlak, 2019).

Kaynaştırma uygulamalarına eğitimini devam ettiren öğrenciler, eğitim aldıkları okulların sınıf geçme ve sınav yönetmeliğine göre değerlendirilmektedir. Öğrencilerin bireysel farklılıkları göz önünde bulundurularak gerekli önlemler alınmakta ve düzenlemeler yapılmaktadır. Yapılan değerlendirmelerde bireyselleştirilmiş eğitim programında yer alan hedeflerin gerçekleştirilmesi hedef olarak belirlenmektedir. OSB’li öğrencilerin kaynaştırma uygulaması için değerlendirilmesi ancak öğrenci hazır olduğu zaman yapılmaktadır (Batu ve Kırcaaliiftar, 2011).

Okul öncesi dönemde akran ilişkilerinde sosyal beceriler açısından sorun yaşayan çocukların ilkökul döneminde saldırgan davranışlar sergileyebildikleri gözlemlenmektedir. Çeşitli araştırma bulguları çocukların ilkökul yılları boyunca akranlarına yönelik kullandıkları ilişkisel saldırının sosyal-psikolojik uyum problemlerinin bir çeşidi ile bağlantılı olduğunu; akran reddini, olumsuz duygularını ve azalmış olumlu sosyal davranışları içerdiğini göstermektedir (Burr, 2005). Bir çocuğun sosyal yetkinlik düzeyini içinde bulunduğu sosyal çevresi önemli oranda etkilemektedir. Çocuğun sosyal davranışı, etkileşimde bulunduğu iki grubun, ailenin ve akranların tepkileri doğrultusunda ele alınmaktadır (Işık, 2007).

Ogelman ve Erten’in (2013), beş-altı yaş çocukların akran ilişkilerinin ve sosyal konum düzeylerinin beraber, okula uyum düzeyi üzerinde yordayıcı etkisinin olup olmadığının incelendiği araştırmanın sonuçlarına göre, beş-altı yaş çocuklarının eğitimöğretim yılı boyunca, dört ölçüm içinde de olumlu sosyal davranış değişkeninin okula uyum düzeyini en yüksek düzeyde yordayan değişken olduğu bulunmuştur. Genel olarak okula uyumu yordayan diğer değişkenler ise; korkulu kaygılı olma, saldırganlık, sosyal olmayan davranış, aşırı hareketlilik ve sosyal konum olduğu görülmüştür. Okula uyumu istatistiksel açıdan anlamlı olarak yordamadığı tespit edilen değişkenler; dışlanma ve akran şiddetine maruz kalma değişkenleridir. Olumlu sosyal davranış ve sosyal konum düzeyleri arttıkça okula uyum düzeylerinde artış meydana gelmektedir. Korkulu-kaygılı olma, sosyal olmayan davranış, aşırı hareketlilik ve saldırganlık değişkenlerinin düzeyleri arttıkça okula uyum düzeyinde azalma görülmektedir.

2.8.1. OSB’li Öğrencilerin Sosyal Kabulleri

Özel gereksinimli öğrencilerin sosyal kabullerini ve retlerini pek çok faktörün etkilediği öne sürülmekte ve sıklıkla akademik yeterlilik, problemlı davranışlar, sosyal beceriler, fiziksel görünüm, yaş, cinsiyet gibi değişkenlerin başlıca faktörler olduğu belirtilmektedir (Baydık ve Bakkaloğlu, 2009). Siperstein, Parker, Bardon ve Widaman (2007) yaptıkları çalışmada normal gelişim gösteren öğrencilerin sınıflarında ve okullarındaki zihin engelli öğrencilerle sınırlı düzeyde iletişime girdiğini, akademik derslerde değil de akademik olmayan derslere katılabileceklerini, kaynaştırmanın olumlu ve olumsuz yönlerinin olduğunu, zihin engelli öğrencilerle sosyal etkileşimde bulunmak istemediklerini tespit etmiştir.

Nowicki ve Sandieson (2002) yapmış oldukları meta-analiz çalışmasında normal gelişim gösteren çocukların engelli bireylere yönelik tutumlarının genellikle olumsuz yönde ve önyargılı olduğunu belirlemiştir. Baydık ve Bakkaloğlu (2009) çalışmasında özel gereksinimli öğrencilerin normal gelişim gösteren akranlarına göre daha az sıklıkla kabul edildiklerini ve daha fazla reddedildiklerini göstermiştir. Özel gereksinimli öğrencilerin sosyal kabullerini akademik yeterlilik, fiziksel görünüm ve problemlı davranışlar yordarken, sosyal retlerini sadece problemlı davranışlar yordamıştır. Bunların yanı sıra normal gelişim gösteren öğrencilerin özel gereksinimli öğrencilere yönelik tutumlarının olumlu olduğunu gösteren çalışmalara rastlamak da mümkündür (Griffin, Summer, McMillan, Day ve Hodapp, 2012; Nikolarazi ve De Reybekiel, 2001). Siperstein, Glick ve Parker (2009) özel gereksinimli olan ve olmayan çocukların akranları tarafından eşit kabul edildiğini belirlemiştir.

Araştırmadan elde edilen bulgulardan normal gelişim gösteren lise öğrencilerinin sosyal mesafe olarak en uzak oldukları özel gereksinim grupları sırasıyla zihin engelliler ve OSB’li öğrenciler olmuştur. Alanyazında, özel gereksinimli bireylerin sosyal kabulünü etkileyen faktörlere bakıldığında bu bireyler hakkında bilgi düzeyi, engellin türü ve derecesinin ön planda olduğunu görülmektedir (Siperstein ve diğ., 2011). OSB’li bireylerinde önemli bir kısmının zihinsel olarak yetersizlik yaşadığı göz önüne alındığında, lise öğrencilerinin bilişsel olarak yetersizlik yaşayan bireylere yönelik sosyal mesafe oluşturdıkları ortaya çıkmıştır. İlgili alanyazında da zihinsel yetersizliğin sosyal kabulü düşürdüğü ifade edilmektedir (Nowicki, 2006; Nowicki ve Sandieson, 2002; Siperstein ve diğ., 2007). Siperstein ve diğ. (2011), normal gelişim gösteren öğrencilerin zihin engelli öğrencilerle akademik

faaliyetlere katılma ve sosyal etkileşimde bulunmada isteksiz olduklarını belirlemiştir. Normal gelişim gösteren öğrencilerin çoğu zaman bu öğrencilerden korkmaları, onlarla nasıl iletişim kuracaklarını bilememeleri veya bu bireyler hakkında bilgi sahibi olmamaları buna neden olarak gösterilebilir. Nitekim yapılmış çalışmalarda, normal gelişim gösteren öğrencilerin özel gereksinimli bireyler hakkında bilgilendirilmesinin özel gereksinimli bireylere yönelik tutumlarında olumlu değişime neden olduğunu göstermektedir (Leigers ve Myers, 2015; Liu, Kudlacek ve Jesina, 2010; Papaioannou, Evaggelinou, Barkoukis ve Block, 2013; Rillotta ve Nettelbeck, 2007).

2.9. Otizm Spektrumlu Bireylerin Dışlanma Durumları ve Dışlanmanın Etkileri

Her insan sosyal kuralları sosyalleştirme araçları yardımıyla, sosyalleştirme süreciyle öğrenir. Bu süreçte bireylere toplumun sosyal yaşama dair kuralları öğretilir. Dolayısıyla bireylerin daha küçük yaşlardan itibaren sosyal uyumu sağlanmaya çalışılır. Zamanla bireylerde sosyal kurallar uygun davranışları sergilenmeleri beklenir. Ancak bu beklentilere uygun davranış sergilenmeyenler çoğu zaman sosyal ortamlarda bir tür korku veya paniğe yol açmaktadır. Bu verilen örnekler, sosyal ortamlarda çift taraflı bir gerilime veya korku-panik durumuna yol açmaktadır. Bir taraftan bir anda aileleri alay konusu yapıp onların utanma, sıkılma, incinme veya sinirlenmelerine yol açarken, diğer taraftan da sosyal çevrede korkuya, paniğe, olumsuz bakışa, sözlü sataşma gibi olumsuz tepkilere sebebiyet vermektedir. Bu da hem aileleri sosyal çevreden uzaklaştırmaktadır hem de sosyal çevrenin korku ve panikle otizmlili bireylerden kaçarak uzaklaşmasını sağlamaktadır. Bazen de toplumun tepkisi korku ve panikten ziyade daha çok etiketlenme veya dışlanma şeklinde olur. Bu tür bir toplumsal tutumla karşı karşıya kalan bireyler veya aileleri de kendilerini ya sosyal ortamlardan çekerler ya da sosyal alanlarını daha da daraltma yoluna giderler. Dolayısıyla otizmlili birey ve ailelerinin sosyal ortamlardaki durumu önemli derecede paralellik arz etmektedir (Çopuroğlu ve Mengi, 2014).

Otizmlili bireylerin hepsi ilk başlarda sosyalleşme sorunu yaşamaktadır. Bunlardan çok az bir kısmı sosyalleşerek, sosyal kurallara uygun davranmaktadır. Büyük bir kısmı ise sosyalleşmeden sosyal uyum güçlüğü çekerek yaşamlarını sürdürmektedir. Bu çalışmanın dikkat çekmek istediği asıl husus da, otizmlili bireylerin büyük bir kısmı olarak görülen ve sosyal yaşamda önemli sorunlara yol açan ya da sosyal uyum güçlüğüne yaşayan bu hedef kitledir. Bu kitleyi oluşturan bireylerin ne aileleriyle ne de toplumla anlamlı bir bağı söz konusudur. Toplumsal kurallardan uzak,

her birinin kendine özgü davranışlar sergilerler. Hal böyle olunca, bu bireylerle bir ömür boyu yaşamını geçirmek zorunda kalan aile bireylerinin birçok yönüyle sosyal yaşam çevresi daralmakta ve sosyal yaşam kalitesi düşmektedir (Çopuroğlu ve Mengi, 2014).

Otizimli bireylerin maruz kaldığı ciddi bir sorun da dışsal ya da çevresel faktörlerden kaynaklanan etiketlenme ve dışlanma durumlarına ilişkindir. Bu etiketlenme ve dışlanma durumu sadece otizimli bireyi değil aynı zamanda aile bireylerini de etkilemiştir. Sosyal çevrenin otizimli birey ve aileye yönelik olumsuz tavırları neticesinde, aile bireyleri giderek toplumdan soyutlanmıştır. Böylece otizm ve toplumsal tutumla birlikte zor bir süreçle karşı karşıya kalan ve süreci büyük güçlüklerle yürütmeye çalışan aile bireyleri daha da yalnızlaşmıştır. Aile bireyleri bir yandan otizmin o kötü, soğuk veya ürkek dünyasından çıkma mücadelesini verirken diğer taraftan da adeta bir “*mahalle baskısı*”yla, tabiri caizse daha kötü, daha soğuk ve daha ürkek bir çevreyle veya toplumsal gerçekle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla aile bireyleri ile sosyal çevre arasında belli bir mesafe oluşmuştur. Bu duruma örnek olarak K38’in OSB’li çocuğundan dolayı okul arkadaşları ve aileleri tarafından dışlanan sağlıklı diğer çocuğuna ilişkin ifadeleri verilebilir (Çopuroğlu ve Mengi, 2014).

Sosyal dışlanmayla arasındaki ilişkinin masaya yatırıldığı bir başka psikolojik yapı bellektir. Gardner, Pickett ve Brewer (2000) katılımcılara, kabul ve reddedilme deneyimi yaşamalarının ardından sosyal ve bireysel olaylar içeren bir günlük okutmuş, sonrasında sürpriz bir şekilde bu olayları hatırlamalarını istemiştir. Sonuçlar incelendiğinde, reddedilme koşulundakilerin günlükteki sosyal olaylara dair seçici bir bellek performansı sergiledikleri görülmüştür. Öte yandan dışlanmanın belleği olumsuz yönde etkilediğini ortaya çıkaran başka araştırmalar da yapılmıştır (örn., Hess ve Pickett, 2010). Dışlanma yaşantısı bireylerin öz-düzenleme (*self-regulation*) becerileri üzerinde de bozucu bir etki yaratmaktadır.

Baumeister (2005), dışlanmaya maruz bıraktıkları katılımcılardan, tadı kötü fakat sağlığa zararlı olmayıp faydası olan içecekleri içmelerini istemişler, dışlanan katılımcıların bunları içmekte diğerlerinden daha isteksiz oldukları bulgusuna ulaşmışlardır. Öte yandan yine dışlanan katılımcılar sağlıksız atıştırmalıkları daha fazla yeme eğilimi göstermişlerdir. Bunlar, davranışları sosyal olarak belirlenmiş

standartlara uydurabilme kapasitesine işaret eden özdüzenleme becerisini temsil etmekte ve dışlanmanın bu beceriyi zayıflattığı anlaşılmaktadır. Sosyal dışlanmanın yol açtığı sosyal acı ve üzüntü, öfke gibi duygular bireyleri alarına geçirmekte ve dikkatlerini dışlanma sürecine odaklamaktadır. Bu fark edişin ardından dışlanmış kişi birtakım sorularla karşı karşıya kalır. Diğerleri tarafından dışlanmasının sebebi nedir? Bu durumla nasıl baş edecektir? Gruba tekrar kabul edilmek için neler yapmalıdır? Bu ve buna benzer sorular dışlanmış kişinin ilerleyen aşamalarda nasıl davranışlar sergileyeceğine dair ipuçları verir. Araştırmacılar, dışlanmayı takip eden kısa bir süre içerisinde insanların genellikle olumlu sosyal (prosocial) veya olumsuz sosyal (antisocial) davranışlar benimsediklerini saptamışlardır.

Dışlanmanın saldırganca davranışlar meydana getirip getirmediğini bir dizi deneyle inceleyen ilk çalışmalardan birinde Twenge, Baumeister, Tice ve Stucke (2001), dışlanan katılımcıların kendilerinin eleştirilmesi karşısında daha agresif bir tutum sergilediklerini ortaya koymuşlardır. Aynı çalışmanın diğer bir deneyinde katılımcılara, bir bilgisayar oyununda karşılarındaki kişiyi rahatsız edici bir sese maruz bırakma şansı verilmiş, dışlanan katılımcıların hem ses düzeyini daha çok arttırdıkları, hem de diğerinin sese maruz kalma süresini daha uzun tuttukları gözlenmiştir. Dahası, dışlanan katılımcılar kendilerini herhangi bir şekilde kışkırtmayan, ilk defa karşılaştıkları kişilere karşı da saldırganca davranmışlardır. Uzun süreli dışlanmanın bireyler üzerindeki etkilerinin, evde, işte veya toplumda önem verilen kişiler ya da gruplar tarafından devamlı olarak yahut tekrar tekrar yok sayılmak, dışlanmak sonucunda gözlenebileceği düşünülmektedir (Williams, 2007).

Geniş bir zaman dilimini kapsayan ve tekrar eden dışlanma deneyimlerine dair gözlemler, genellikle bu tür dışlanmalara maruz kalan kişilerle yapılan doğrudan görüşmeler ve bu kişilerin günlüklerinin ve anılarının incelenmesi sayesinde elde edilmektedir. Süreç içerisinde bu kişiler dışlanmayla başa çıkma kaynaklarının tükendiğini düşünmekte, yabancılaşma ve değersizlik hislerine kapılmaktadırlar. Ayrıca intihar düşünceleri ve teşebbüsleri, depresyon gibi psikolojik sıkıntıların bu insanlarda daha yaygın olduğu görülmektedir (Williams ve Nida, 2011).

Özel gereksinimliliğe ilişkin yapılan son çalışmalar özel gereksinimli bireylerin dışında özel gereksinimli bireylerin ailesinin de sistemin bir parçası olarak bütünü etkilediğini öne sürmektedir. Bu doğrultuda engelli bireyin yanı sıra özel

gereksinimli bireye sahip aile üyelerini sosyolojik kavramlarla ele alıp sosyal sorunlarını incelemek sorunun bütünsel olarak ele alıp çözümlenmek açısından önem taşımaktadır. Özürlülük alanında, özel gereksinimli bireylerin yaşadığı birçok soruna değinilmekte ve bu sorunun kaynağı ve çözüm yolları üzerine birçok çalışma yapılmaktadır. Günümüzde engellilik sorununun hala önemini koruduğunu, bu sorunun temelinde ise kurumsal, ekonomik, psikososyal olarak birçok faktörün rol oynadığı düşünülmektedir (Ergüden, 2008).

Temeldeki bu sorunlar özel gereksinimli bireylerin toplumla bütünleşmeleri yolunda engeller yaratmakta ve birçok alanda sosyal dışlanma yaşamalarına sebep olmaktadır. Alan yazın incelendiğinde, OSB’li çocukların annelerinin sosyal dışlanmaya ilişkin görüşlerinin incelendiği çalışmalar yok denecek azdır ve KKTC’de böyle bir araştırmaya rastlanmamıştır. OSB’li çocukların annelerinin sosyal dışlanmaya konusundaki görüşlerinin araştırılması ile annelerin ve OSB’li çocuklarının maruz kaldığı dışlanmışlıkların kendi görüşleriyle incelenmesi sayesinde alan yazına katkıda bulunulması bu araştırmayla sağlanması düşünülmektedir. Araştırmanın problem cümlesi “OSB’li çocukların annelerinin sosyal dışlanmaya ilişkin görüşleri nasıldır? şeklinde oluşturulmuştur

2.10. Sosyal Dışlanma Kavramı ve Kökeni

Sosyal dışlanma kavramı, kavramın ortaya çıkış süreci ve genişleyen kapsamı tanıtılacaktır. Çakır (2002)’a göre, bir toplumda yaşayan insanların maddi ve manevi yoksunluk içinde toplumsal yaşamdan uzaklaştıkları, haklarını ve yaşamlarını koruyacak, onları destekleyecek her türlü kurumdan ve sosyal destekten yoksun oldukları sürece sosyal dışlanma denilmektedir. Sosyal dışlanma, bireyin topluma katılamama süreci olarak da tanımlanmaktadır. Dışlanma süreci sosyal bağın, sosyal ve sembolik karşılıklı ilişkinin kırılması olarak görülmektedir.

Bir başka deyişle, sosyal dışlanma, dayanışmanın sağlanamadığı veya bulunmadığı ya da toplumsal yapının yıkıldığı yerlerde kendini gösterir. Sosyal dışlanma, bir başka tanımda toplumsal sistemin işleyişi için gerekli bir veya birden çok alt sistemin yetersizliği olarak tanımlanmıştır (Sapançalı, 2005). Bireyin yasal haklarını koruyan bir hukuk devleti ve sosyal politikalar olmadıkça, işgücüne katılımı sınırlandırıldıkça, sosyal refah sistemi içinde barınamadıkça ve aile ve toplum

sistemleriyle bütünleşemedikçe, bu bireyler bu tanımda belirtilen sosyal dışlanma sürecini yaşayacaklardır.

Sosyal dışlanma kavramı, 1960'lı yıllardan itibaren Fransa'da ortaya çıkmıştır. Daha çok yoksulları içeren bu kavram, 1970'li yıllarda sosyal bir sorun olarak tanımlanmış ve bu analitik kavramı ilk kullanan Rene Lenoir olmuştur. 1974 yılında yayınlanan "Les Exclus Un Français Sur Dix" "Dışlanmışlar: On Fransız'dan Biri" adlı kitabında, dışlanmışların sadece yoksullar olmadığını, zihinsel ve bedensel engellilerin, intihar eğilimli insanların, yaşlı ve özel gereksinimli bireylerin istismar edilen sahipsiz çocukların, madde bağımlılarının, suçluların, tek ebeveynli ailelerin, çok sorunlu hane halklarının, marjinal kişilerin, asosyal kişilerin ve diğer sosyal uyumsuz kişilerin de dışlanmış olduğunu belirtmiş ve ayrıca tüm bu kişilerin sosyal koruma kapsamı dışında kalan sosyal gruplar olduğunu ifade etmiştir (Sapançalı, 2005).

Bir anlamda, bu kavram "sosyal problem" olarak etiketlenen insanların değişik kategorilerini ve sosyal sigorta tarafından korunmayan insanları içermektedir. Bu dışlanmış gruplara 1980'li yıllarda, işsizler ve yoksullar da eklenmiş ve sosyal dışlanma kavramı eşitsizlik, yoksulluk kavramlarını da kapsamaya başlamıştır (Çakır, 2002:84). Avrupa'da özellikle uzun süreli işsizlik, vasıfsız işçiler ve göçmenlerin sorunları üzerinde durulurken, Amerika'da, endüstrileşmemiş toplumlarda toplumsal gelişmeden yoksun olan "alt sınıf" etiketiyle de yaygınlık kazanmıştır (ILO, 1996).

Çakır (2002)'a göre, günümüzde dışlanma biçimlerini, ekonomik dışlanma, sosyal ilişkilerin zayıflaması ve sosyal destek yoksunluğu ve son olarak kurumsal dışlanma olarak gruplandırmak mümkündür. İnsanların temel ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan gelirden yoksun olmaları ekonomik dışlanmayı ifade etmektedir. İşsizlik ve düşük ücretle, kötü çalışma koşullarına maruz kalarak çalışma, özel gereksinimli bireylerin sosyal güvenlik kapsamında korunmalarını ve onlara yeterli düzeyde gelir desteği sağlanmaması ve dolayısıyla yoksulluk, ekonomik dışlanmaya neden olmaktadır. Ekonomik dışlanmanın bir uzantısı olarak zayıflayan sosyal ilişkiler, insanların toplumsal yaşamla bütünleşmelerinin önündeki engellerden biridir. Kurumsal dışlanma, toplumda bireyleri sosyal koruma altına alacak yasal ve kurumsal düzenlemelerin yetersizliğidir. Hemen hemen her toplumda insanların toplumsal yaşamla bütünleşmesini önleyen etmenler olmasına rağmen, dışlanmaya

maruz kalan her insan toplumdan topluma, kültürden kültüre sosyal dışlanmayı farklı boyutlarda farklı şekillerde yaşamaktadır. Bazı ülkelerde kadınların kültürel anlamda kötü muamele nedeniyle yasal haklarda yararlanamaması anlamında sıkça dışlandıkları görülür. Hindistan'da sosyal dışlanma, sağlık, eğitim, konut, içme suyu, temizlik ve sosyal güvenlik gibi bazı temel refah haklarından dışlanma olarak algılanmaktadır. Afrika'da da benzer bir durum geçerlidir. Bu bölgede en çok yaşanan dışlanma biçimi, kırsal bölgelerde yaşanan mülkiyetten dışlanmadır. Arap ülkelerinde ise sosyal dışlanma marjinalite olarak anlaşılmaktadır. Dışlanma bireylerin tarafında kendine özgü kusurları ve engelleri olarak düşünülmektedir (Sapancalı, 2005).

Sosyal dışlanma kavramı ilk ortaya çıktığı dönemden itibaren, kurumsal, ekonomik ve sosyal destekten yoksun, yasal haklarla korunmayan, sosyal koruma kapsamı dışında kalmış bireylere odaklanmıştır. Yoksullar, işsizler, yaşlılar, vb. gibi özel gereksinimli insanların da sosyal olarak dışlanan bir grup olduğu aşikardır. Aşağıda eski çağlardan günümüze değin hakları yok sayılan, korunmayan ve bir çok yolla dışlanan özel gereksinimli bireylerin deneyimleri üzerinde durulacaktır.

2.11. Özel Gereksinimli Bireyler ve Sosyal Dışlanma

Özel gereksinimli bireylerin sosyal anlamının sorunsallaşması nedeniyle, özel gereksinimli bireylere sahip olan aile üyeleri çevre ile sağlıklı iletişim ve etkileşim kuramamaktadır. Bireylerin sosyal ilişkileri azalmakta ve buna bağlı olarak etkileşim ağı daralmaktadır. Bu sosyalleşme alanının daralması özel gereksinimli bireylerin ve ailesinin dışlanmasını ve yabancılaştırılmasının daha hızla gerçekleşmesine ve daha yoğun yaşanmasına neden olmaktadır (Çopuroğlu ve Mengi, 2014).

Sosyal dışlanma, sosyal hayatta ortak bir deneyimdir ve çocuklukta başlar. Çocuklukta uzun süreli dışlanma deneyimleri, depresyon, sosyal geri çekilme ve anksiyete gibi uzun vadeli olumsuz sonuçlarla ilişkilidir. Kişilerarası akran dışlama üzerine yapılan çoğu gelişimsel araştırma, mağduriyet ve zorbalık davranış kalıplarının mizaç, bağlanma, güven ve niyet atfedilmesi gibi sosyal-bilişsel becerilerdeki bireysel farklılıkları nasıl yansıttığını belgelemiştir. Örneğin, aşırı derecede utangaç, korkulu ve ihtiyatlı çocuklar mağduriyete karşı daha savunmasızdır, oysa yüksek derecede dışlanan çocukların zorba olma riski daha yüksektir (Riva ve Eck, 2016).

Özel gereksinimli bir çocuğun varlığı ile aile sosyal açıdan bir sınırlılık içine girer. Beklenmeyen bu durum, ebeveynlerin ortak sosyal çevrelerinin yanı sıra, özellikle de annenin ve babanın kişisel, sosyal çevrelerinde ve yaşantılarında sınırlamalar yapmalarına sebep olmaktadır. Özel gereksinimli çocuğu olan aileler seyahat, eğlence, arkadaş ve akrabalarla vakit geçirme gibi aktivitelere daha az zaman ayırmakta ya da hiç zaman ayıramamaktadır. Bu durum ailenin içinde bulunduğu zor durumu daha da zorlaştırmaktadır (Baran ve İçöz, 2001). Bazı aileler ise toplumun özel gereksinimli bireye bakışı nedeniyle diğer insanlarla görüşmek istememektedir. Bu da ailelerin sosyal yaşamlarında güçlükler yaşamalarına neden olabilmektedir (Giarelli, Souders, Pinto-Martin, Bloch ve Levy, 2005).

Özel gereksinimli bireylerin sosyal alana ilişkin uyum problemi yaşamaları karşısında çevre engelli bireye ve ailesine yönelik acıma, etiketleme ve dışlama gibi tepkiler vermektedir. Aileler kendilerine yönelen bu tepkilerden korunmak, etkilenmemek ve daha az zarar görmek için sosyal ilişkilerini sınırlandırmaktadır (Aktürk, 2012). Bu durum özel gereksinimli bireylerin aile üyelerinin de sosyal alandan uzaklaştırılmasına ya da bireylerin dışlanma, etiketlenme ve ötekileştirilme endişesiyle sosyal çevreden uzaklaşıp sosyal yalnızlık içinde olmalarına neden olmaktadır.

Özel gereksinimli bireylerin yaşadıkları sorunlar, (gerek buldukları toplumda kabul görme gerekse fiziki çevre açısından erişebilme ve ulaşabilme vb.) insanlık tarihi kadar eskidir. Bununla birlikte bu sorunların “kamusallaşması” ve bu sorunları gidermeye yönelik çabalar (özel gereksinimli bireyler için özel eğitim okulları ya da görme engelliler, işitme engelliler okulları, rehabilitasyon merkezleri veya erişilebilirlik ve ulaşılabilirlik açısından hissedilebilir yürüme yüzeyleri işaretleri yapılması, özel gereksinimli insanların bakım merkezlerinin kurulması gibi) yakın döneme denk düşmektedir. Söz konusu çabalar, bazen etkili olup çözüm olma noktasında faydalar sağlamış olsa da, büyük oranda yüzeysel olmaktan öteye gidememiştir. Bunun en büyük kanıtlarından birisi hissedilebilir yürüme yüzeyleri yapılırken önünde ağaç ya da başka bir engelin olması durumunda hissedilebilir yürüme yüzeylerinin kesilip ağaçtan sonra devam etmesi ya da kar yağdığı zaman bazen bahara kadar bu alanların temizlenmemesi gösterilebilir.

Bazı yerlerde de hissedilebilir yürüme yüzeylerinin olmaması hem de ışıklandırmalarda seslendirmelerin yapılmamasıdır. Bunun en büyük nedenlerinden biri de özel gereksinimli bireyler için yapılan çalışmaların bazen sadece kanunun yaptırım gücü ile gerçekleşiyor olmasıdır. Bazen de sorunların doğru tespit edilip analiz edilememesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca özel gereksinimli bireylere karşı toplumda empatinin tam olarak kurulamamış olması da söz konusu nedenler arasında küçümsenmeyecek bir yere sahiptir. Toplumda yapılan bütün belediyeçilik hizmetleri ve diğer çalışmaların özel gereksinimli olmayanlar üzerinden kurgulanması ve planlanması buna bir örnektir.

Özel gereksinimli insanların yaşadıkları sorunlar genelde sosyal olsa da bazen ekonomik, bazen siyasal, bazen eğitsel, bazen de kentsel yapılanmalar temelinde olabilmektedir ve bunlara birçok farklı şık daha eklenebilir. Ancak söz konusu sorunlar arasında belki de en önemlisi ve diğer sorunların bazen sebebi, bazen de sonucu olan sosyal dışlanma olgusudur. Özel gereksinimli bireyler toplumdan soyutlandıklarında, bir başka deyişle yok sayıldıklarında, neredeyse her alandan soyutlanmış ve yok sayılmış olmaktadır. Nitekim özel gereksinimli bireylerle ilgili fiziki sorunlar ve diğer sorunların, onların önce damgalanıp sonra yok sayılması ve dolayısıyla dışlanmasıyla çok yakından ilişkisi bulunmaktadır (Goffman, 2014).

Engel grupları içerisinde bedensel engelliler, son zamanlarda “eskisine” nazaran kamusal alanda daha görünür olmaya başlamışlardır. Bu durumun, onların dışlanma yaşamamalarına değil, bilakis söz konusu sosyal dışlanmayı daha şiddetli yaşamalarına neden olduğu söylenebilir. Bedensel özel gereksinimli bireyler toplum tarafından önce engelleri üzerinden itibarsız bedensel okumalara maruz kalmakta yani damgalanmakta sonra toplumun dışına itilmektedirler (Goffman, 2014). Bununla birlikte söz konusu dışlanmanın özel gereksinimlilik kavramı üzerinden mi yoksa tekil olarak özel gereksinimli bireylerin üzerinden mi gerçekleştiği mevzusu tartışmalı bir konudur. Durum her ne şekilde olursa olsun, özel gereksinimli bireylerin bedeni üzerinden bu dışlanma durumu, özel gereksinimli bireyler çoğunlukla kendi şahısları üzerinden değerlendirebilmektedirler. Bazen de engel durumlarından dolayı, normalleştirebilmektedirler. Bu iki ihtimalin her iki ucunda da aslında özel gereksinimli bireylerden değil “diğerlerinden” kaynaklanan bakış açısı kaynaklı sorunların olduğu söylenebilir.

Özel gereksinimli bireylerin yaşadığı kurumsal ve ekonomik dışlanma istihdam alanında da göze çarpmaktadır. İşgücüne katılan özel gereksinimli bireylerin yüksek oranına rağmen, özel gereksinimli bireylerin daha çok vasıfsız personelden oluştuğu ve iş yaşantılarında terfi yaşamadıkları anlaşılmıştır. Bu durum, özel gereksinimli bireylerin mesleki becerilerden yoksun olduklarını göstermektedir. Özel gereksinimli bireylerin mesleki beceriler kazandıracak program ve hizmetlerin yaygınlaştırılması, eğitim sisteminin özel gereksinimli bireylerin erişimi için yeniden tasarlanıp uygulanması gereklidir. Türkiye’de kontenjan sistemi olmasına rağmen, birçok resmi kuruluşun özel gereksinimli bireylerin işgücüne aktif katılımları yönünde engeller oluşturduğu da bir gerçektir. Bu açıdan, çalışan engellilerin haklarının yasal düzenlemelerle korunması gereklidir. Özel gereksinimli bireylerin istihdam alanından öncelikle engellerinden dolayı dışlandıkları, daha sonra fiziksel çevre koşulları, olumsuz çalışma koşulları ve işverenlerin olumsuz tutumlarından dolayı dışlandıkları dikkat çekmektedir. Sosyal hizmet mesleğinin amacı, insanların sosyal rollerini yerine getirmeleri ve karşılaştıkları sorunlar ile baş edebilmeleri için yeteneklerini geliştirmek ve ihtiyaçlarının karşılanmasına olanak veren çevresel imkanların artırılmasıdır. Bu noktada, bedensel özel gereksinimli bireylerin engellerinin kendilerini engellememesi için öncelikle yine toplumun ve yasal düzenlemelerin, istihdam koşullarını özel gereksinimli bireylere uyumlu hale getirmesi gereklidir.

Her bireyin yapabileceği bir iş bulunmaktadır, önemli olan uygun iş analizlerinin yapılmasıdır. İstihdam alanında, özel gereksinimli bireylerin ve işverenlerin teşvik edilmesi yönünde çalışmalar yapılmalıdır. İstihdam alanında özel gereksinimli bireylere yönelik olumsuz çevresel tutumların değiştirilmesi toplumun eğitilmesiyle ve özel gereksinimli bireyler görünür olmasıyla mümkün olacaktır. Fiziksel çevre koşulları özel gereksinimli bireyler için uygun hale getirildiğinde engelliler toplum içinde daha görünür olacak, bu da engellilerin hem istihdam alanına hem de diğer birçok alana hem bilişsel hem de fiziksel olarak katılımını sağlayacaktır (Ergüden, 2008).

2.12. İlgili Araştırmalar

2.12.1. Yurtiçinde Yapılan İlgili Araştırmalar

Darıyemez (2012), Özellikle çalışanlar engelli işgücü çalıştırma zorunluluğunda denetimin zayıf kaldığını ve bunun da başlıca sebebinin İŞKUR olduğunu belirtmektedirler. İŞKUR'un denetimlerde etkinliğinin sağlanması gerekmektedir. Engellilik ve sosyal dışlanma konusunda, engellilere yönelik sosyal dışlanmanın önlenmesi için engelliliği bireysel yetersizlikten kaynaklanan marjinalleşme ve bağımlılık durumlarıyla eş tutan toplumsal algının ve buna eşlik eden sosyal politika uygulamalarının yenilenmesi ve sosyal dışlanmayla mücadeleye yönelik geliştirilmesi gerekmektedir. Engelli istihdamı toplumsal bütünleşmenin bir aracı olarak görülmelidir. Görünmez işlerde engelli istihdamı bireylerin iş doyumunu sağlayamamaktadır. Toplumsal bütünleşme için engelli bireylere kendini geliştirebilecekleri alanlarda çalışabilme fırsatı sağlanmalıdır

Sarıgül (2016), Engel türleri farklı olan özel gereksinimli bireylerin sosyal dışlanmasıyla ilgili durumlarına baktığımız zaman, engel türü birden çok olan özel gereksinimli bireylerin sosyal dışlanmasının parmak eksikliği, kol eksikliği, süreğen hastalık, ayak ve bacaklardan kaynaklanan engel durumlarından daha fazla olduğu bunun da engel arttıkça toplumda sosyal dışlanmanın arttığını göstermesi açısından önemli olduğu söylenebilir. Yaptıkları iş açısından bedensel özel gereksinimli bireylerin sosyal dışlanma düzeylerine bakıldığında görülmektedir ki memur olan bedensel engellilerin işsiz, çalışmayan ve ev hanımı olan bedensel engellilere oranla daha az dışlandıkları görülmekte bu da istihdamın sosyal yaşama müdahil olmayı sağladığı ve bedensel engelli memurların sosyal dışlanmalarının daha az olduğunu göstermektedir. Özel gereksinimli bireylerin sosyal dışlanma açısından oturduğu evin kime ait olduğuna göre çıkan bulgulara bakıldığında en fazla sosyal dışlanmayı hayırseverlere ait evde oturanların yaşadığı; kirada oturanların nispeten daha az sosyal dışlanma yaşadığı ancak evi kendine ait olanların ise daha az dışlandığı bunun da bir gayri menkule sahip olup olmama yani belli bir ekonomik seviyenin kişiyi sosyal dışlanmadan belli oranda da olsa koruduğunu söylemek mümkün olacaktır. Özel gereksinimli bireylerin sosyal dışlanmaları gelir durumu farkına göre değerlendirildiğinde gelir düzeyi düşük olan engellilerin diğer gelir gruplarına göre daha fazla sosyal dışlanma yaşadıkları tespit edilmiş özellikle gelir seviyesi 0-499 TL olan özel gereksinimli bireylerin diğer engel gruplarından çok daha fazla dışlanma

yaşadıkları görülmektedir. Özel gereksinimli bireylerin sosyal dışlanma düzeyleri açısından sosyal faaliyetlere katılma durumları incelendiğinde çoğunlukla sosyal faaliyetlere katılan özel gereksinimli bireylerin hiçbir zaman katılmayanlara göre daha az dışlandıklarını bunun da sosyal faaliyetlerin engellilerin dışlanmasını önleyici bir rolünün olduğunu gösterdiği söylenebilir.

Karakan (2018), Engellilere yönelik sosyal dışlanma ile mücadele öncelikle engelsiz bir toplumun inşası ile mümkündür ve engelli yoksulluğu ve sosyal dışlanma ile mücadelede ulusal düzeyde bir engellilik strateji planı oluşturulması öncelikli olmalıdır. Engellilerle ilgili politikaların temelini oluşturmada, kaynakların verimli tahsisinde, bu konudaki araştırmaların derinleştirilmesinde ve her şeyden önce engellilik hakkındaki farkındalığın yaratılmasında iyi kalitede veri tutulması hayati önem taşımaktadır. Ayrıca bu tür veriler engellilik ile bağlantılı konularının anlaşılması, engellerin kaldırılmasına yönelik başarılı yöntemlerin oluşturulması ve engelli kişilerin topluma eşit olarak katılabilmesi için de önemlidir. ABD ve Avrupa ülkelerinde yaşayan engelliler hakkında tutulan istatistiklerle karşılaştırıldığında, Türkiye’de engelliler hakkında tutulan verilerin kapsamlı olmadığı gözlemlenmektedir. İstihdam türü, ücreti gibi sistematik ve yıllara yayılan kıyaslanabilir verilere ulaşılamamaktadır. Bu durum bile Türkiye’de tek başına sistematik bir politikanın yokluğunun işaretidir

Üstün (2018), Yapılan bir başka araştırma ile engelli çocuğa sahip ailelerin engelli çocuğa sahip olmaya ilişkin yaşadıkları sosyal sorunlarının sosyolojik boyutlarıyla değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla öncelikle temel kavramlar ve kuramlar literatür bilgileri doğrultusunda ele alınarak kuramsal temel oluşturulmuştur. Bu kuramsal çerçevede araştırmanın genel bakış açısını, sosyal modelin engellilik hakkındaki kavramsallaştırması oluştururken; bu çalışma tıbbi modelin engellilik hakkındaki kavram ve tanımlarının eleştirisi şeklinde ele alınmıştır. Taşdığı amaca ve dayandığı kuramsal yaklaşıma uygun olarak araştırmada kaynak taraması, yarı yapılandırılmış görüşme formu ve gözlem tekniklerinin uygulandığı nitel bir araştırmaya yer verilmiştir. Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi’nde eğitim ve tedavi gören özel gereksinimli bireylerin anneleri arasından “olasılıklı olmayan amaçlı örneklem yöntemi” ile seçilen 15 engelli bireyin annesi araştırmanın örneklemini oluşturmuştur. Bu araştırmanın analizi sonrası elde edilen sonuçlar, tıbbi modelin özel gereksinimliliğe ilişkin bireysel ve ötekileştirici anlamlandırmalarının

engelli çocuğu olan annelerin sosyal alanda iletişim ve etkileşim kurmasını engelleyerek, sosyal alanda ‘etiketleme’ (damgalanma), ‘ötekileştirilme’, ‘sosyal dışlanma’, ‘sosyal izolasyon’ ve ‘sosyal yalnızlaştırılmaya’ ilişkin sosyal sorunlar yaşadıklarını göstermektedir.

Fırat ve Koyuncu (2019), Normal gelişim gösteren lise öğrencilerinin özel gereksinimli bireylere yönelik sosyal kabul düzeylerini belirlemek için yapılan bir çalışmanın amacı doğrultusunda, psikolojik boyut üzerine maddeleri yerleştirme yaklaşımlarından olan ve denek tepkilerine dayanarak maddeleri ölçeklemeyi hedefleyen Guttman tipi bir ölçek oluşturulmuştur. Araştırmanın çalışma grubu, Adıyaman ilindeki çeşitli okullarda okuyan lise öğrencilerinden tabakalı ve amaçlı örnekleme yoluyla seçilen 492 katılımcıdır. Tarama modelinde olan bu çalışmada, lise öğrencilerinin özel gereksinimli bireylerle aynı mahallede, okulda, sınıfta, grupta ve sırada bulunmaya ne düzeyde istekli oldukları belirlenmiştir. Tüm özel gereksinim grupları için yeniden üretilebilirlik ($>0,90$) ve ölçeklenebilirlik ($>0,60$) katsayılarının önerilen ölçütleri karşıladığı ve ölçek maddelerinin önsel dizilimlerinin oldukça yerinde olduğu görülmüştür. Araştırma bulgularına göre, lise öğrencilerinin ortalama sosyal kabul düzeyleri açısından, zihin engelli ve OSB’li bireylerle aynı mahallede, okulda ve sınıfta okumayı tercih ettikleri; aynı grupta çalışmayı veya sıra arkadaşı olmayı tercih etmedikleri görülmüştür. Öğrenme güçlüğü olan, işitme, görme ve fiziksel engelli bireylerle aynı mahallede, okulda, sınıfta ve grupta bulunmayı tercih ettikleri ancak sıra arkadaşı olmayı tercih etmedikleri anlaşılmıştır. Üstün zekalı/yetenekli bireylerle ise sözü edilen tüm ortamlarla birlikte aynı sırada oturmayı da tercih ettikleri görülmüştür. Lise öğrencilerinin sınıf düzeyleri açısından engelli bireylere yönelik sosyal kabul düzeyleri arasında anlamlı farklılık bulunamamıştır ($p>0.05$). Araştırmada bulgular tartışılarak bazı önerilerde bulunulmuştur.

2.12.2. Yurt Dışında Yapılan İlgili Araştırmalar

Mutuku (2011), Güney Finlandiya’da yapılan bir çalışmanın temel amacı, Asperger sendromlu yetişkinlerin “nasıl ve neden” sosyal olarak dışlandığını incelemektir. Araştırmada, Güney Finlandiya’da Asperger sendromlu yetişkinlere yönelik hangi sosyal dışlanma biçimlerinin mevcut olduğunu saptanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Asperger sendromlu yetişkinlerin özel gereksinimlerinin nasıl karşılandığını da incelenmiştir. Araştırma, Güney Finlandiya’da Asperger sendromlu yetişkinlerin sosyal dışlanmasının nasıl önleneceği ve hafifletileceği konusundaki bulgulardan

öneriler sunmaktadır. Çalışma açık yarı yapılandırılmış görüşmeler ile nitel araştırma yöntemi ile yapılmıştır. Bu araştırma için iki farklı grup ile görüşülmüştür; Asperger sendromlu dört yetişkin ve üç sendika lideri. Sendika liderleri, Finlandiya'da otizm ve Asperger haklarını savunan Otizm ve Asperger Vakfı'nda çalışmaktadırlar. Sendika liderleri ayrıca otizm ve Asperger sendromu olan çocukların ebeveynleridir ve ebeveynlik deneyiminde uzmanlık sahibidirler. Çalışma sırasında Asperger sendromlu yetişkinlerin yaşam deneyimlerine özel dikkat gösterilmiştir. Çalışma Asperger sendromlu yetişkinlerin çocuk refah departmanından memnun olmadığını ortaya koymuştur. Bu da, Aspergers sendromlu ebeveynleri içeren vakalarla mücadelede yeni profesyonel yaklaşımın geliştirilmesini gerektirmektedir. Çalışma, bu ebeveynler için daha fazla aile desteğine ihtiyaç duyulduğunu ortaya çıkardı. Asperger sendromlu yetişkinler için sosyal dışlanmanın ana alanları; emek, aile hayatı, sosyal sermaye ve kültürel dışlanmadır. Çalışma, işgücü piyasasından dışlanmanın diğer dışlanma biçimlerine yol açtığını ortaya koydu. Asperger sendromu olan kişilerin işgücünden dışlanmasının sebebi eğitim değil, desteklenmiş istihdamın olmadığı içindir. Çalışma, bu yaklaşımda bir değişikliğe ihtiyaç duyulduğunu ortaya çıkardı. Bu çalışmada ayrıca, Asperger sendromlu yetişkinlerin sosyal dışlanma alanında toplumda bu çıkmazla mücadele etmek için daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır.

Hsiao (2013), yaptığı tez çalışmasında amaç olarak OSB'li ve en az bir çocuğu olan ailelerin yaşam kalitesi, ebeveyn stres düzeyi ve aile ile profesyoneller arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışma sonrasında, yapısal eşitlik modellemesinin sonuçları, bir modelde algılanan ebeveyn stres düzeyinin, ailenin yaşam kalitesine ilişkin ebeveyn memnuniyetini doğrudan etkilediğini göstermiştir. Ancak aile-profesyonel ortaklığı, ebeveyn stresi ile aile yaşam kalitesi arasındaki ilişkinin yönünü ve / veya gücünü etkilememiştir. İkinci modelde, ailenin yaşam kalitesinin ebeveyn stresi üzerinde doğrudan bir etkisi olmuştur. Bununla birlikte, aile profesyonelliği ortakları aile yaşamının kalitesine ilişkin ebeveyn memnuniyetinin algılanan ebeveyn stres düzeyine etkisini azaltmamıştır. Hsiao (2013) bu bulguların öğretmen eğitimi ve ebeveynler ile eğitimciler arasındaki işbirliği için etkileri olduğundan bahsetmektedir. OSB'li bir çocuk / genç içeren ailelerin iç işleyişinin anlaşılmasını geliştirmek için verilecek kurslar ile öğretmen eğitimine dahil edilmelidir. Bu eğitim, ebeveynler ve eğitimciler arasında başarılı ilişkiler oluşturularak tasarlanması gerekmekte ve ebeveyn / eğitimci işbirliğini de içermelidir. OSB'li çocuklar için sonuçların

iyileştirilmesi ancak güçlü aile - profesyonel ortaklıkları oluşturarak gerçekleşmektedir.

King (2017), Lise öğrencilerinin öğrenme güçlüğü olan akranların sosyal dışlanma ile ilgili fikirleri yapılan bir çalışma ile incelenmiştir. Bu çalışmada, öğrenciler, öğrenme güçlüğü çeken öğrencilerin dışlanmasında oynadıkları rolün farkındaydı, ancak algılanan farklılıklar ve eğitimsel engeller de dahil olmak üzere kaynaştırmanın önündeki bazı engellere de değindiler. Erkek ve kız öğrenciler, öğrenme güçlüğü çeken öğrencilerle bariyer olarak farklılıklar üzerinde durmuşlar, ancak kız öğrenciler ilgi ve konuşma konularındaki farklılıklara daha fazla odaklanırken, erkekler sosyal davranıştaki farklılıklara daha çok odaklanmışlardır. Ayrıca, kızlar öğrenme güçlüğü çeken öğrencilerin değişken davranışlarına ve düşüncelerine odaklanırken, erkekler sosyal dışlanma nedeni olarak öğrenme güçlüğü çekmeyen öğrencilerin daha istikrarlı özelliklerine odaklanmıştır. Bu nedenle, kaynaştırma müdahaleleri, öğrencilerin kaynaştırma sırasındaki sorumluluklarının farkında olmalarını, öğrencilere içerebilecekleri yolları öğretmelerini, öğrencilerin çeşitliliğini daha olumlu görmeyi öğretmek öğrencilerin bir engel olarak farklılık algılarını hedeflemelerini ve eğitimsel engelleri, derslik ve öğretim yöntemleri konularındaki engelleri hedeflemelerini içermelidir. Örneğin, kız öğrencilere onlardan farklı deneyimleri olan başkalarıyla ilişki kurma yollarını öğretmeye odaklanarak ve erkeklere bir kişinin davranışını ve karakterini ayırt etmenin önemini öğretmek, toplumsal cinsiyete özgü müdahaleler geliştirmek yararlı olabilir.

Gray (2018), Öğrencilerin okuldaki dışlanma deneyimlerini daha iyi anlamak için öğrenciler, ebeveynler, öğretmenler ve yerel otorite profesyonelleriyle yarı yapılandırılmış görüşmeler ile bir çalışma yapılmıştır. Görüşmeler sürecinde başarılı olmalarını sağlamak için öğrencilerle bu çalışmada kapsayıcı metodolojik yaklaşımlar kullanılmıştır. Sonuçlar, otistik öğrencilerin okulu dışlama deneyimlerinin, çocuk ve aileleri üzerindeki zararlı etkilerle ilgili oldukça olumsuz ifadelerini ortaya koydu. Bu çalışmadaki nicel veriler, öğrencilerin bireysel özelliklerinde farklılıklar gösterdiğinden, dışlanmanın belirli bireysel faktörlerin sonucu olmadığını göstermektedir. Bunun yerine, bu okul dışlama deneyimleri okul ve sistem düzeyindeki faktörlerden kaynaklandığı anlaşılmıştır. OSB’li öğrenciler anaokullara erişmek için zorlandıkları görülmüş ve ebeveynleri uygun bir eğitim ortamını güvence altına almak amacıyla karmaşık yerel otorite süreçlerinde

gezinmekte zorluk çektiklerini bildirirken, eğitimde harcayacakları zamanı bu işlerde harcamışlardır. Profesyoneller, otistik öğrencilerin dahil edilmesini teşvik etmeye çalıştı, ancak kapasite sorunu nedeniyle mücadele etmişlerdir.

Galkienė ve Blinkėvičienė (2018), Yapılan bir makale çalışmasında, OSB'li çocukların ebeveynlerinin, çevrimiçi yardım destek grubundaki söylemleri ele alınmakta ve temel odak nokta olarak sosyal etkileşim ifadesi üzerinde odaklanılmıştır. Araştırma sonuçları, çocuğun tanı konusunu öğrendikten sonra sosyal bağlantıların çöküşünün ve aile krizi bağlamında yeniden kurulmasının özel olarak gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Aile ilişkilerinin istikrarı ve çevresindeki çevre ile sosyal bağlar için, aileye ve çevresine erken yardım sağlanması, asıl durumun açık bir şekilde tanımlanması ve OSB'li bir çocuk yetiştirirken anlam bulmasının önemi büyüktür. Ailenin ASD'nin neden olduğu zorluklara uyarlanabilir tepkisi, çevre ile etkileşimin kalitesini arttırmakta ve sosyal etkileşimin normalleşmesine yardımcı olmaktadır.

Richardson (2018), öğrencilerin ve ebeveynlerin öğrenme güçlüğü olan ortaokul öğrencilerinin sosyal içermeye yaklaşımları adlı çalışmasında, öğrenme güçlüğü çeken öğrencilerin, yaşlılarından fiziksel ve sosyal izolasyonlarla karşı karşıya kaldıkları açık olduğunu belirtmiştir. Bu tezin sonuçları, kapsayıcı eğitim ile ilgili araştırmaların mevcut durumuna katkıda bulunmak ve araştırmacılara ve eğitimcilere, orta düzeyde öğrenme güçlüğü çeken öğrencilere kapsayıcı eğitim uygulamalarını geliştirme konusunda ek destek sağlamak için yapılmıştır. Bu çalışmada, hala öğrenme güçlüğü çeken öğrencilerin, ortaokullara sosyal katılımlarını kolaylaştırmak için desteğe ihtiyaç duydukları bazı alanların varlığının önemi büyük olduğu belirtilmiştir. Örneğin, öğrenme güçlüğü olan ve olmayan öğrencilere birbirleriyle etkileşime girebilmek için gerekli sosyal becerileri öğretmeleri gerekir ve bu aynı zamanda grup çalışmasına katılım için sosyal beceri öğretimini de içermelidir. Ayrıca, yöneticilerin, öğretmenlerin ve öğrencilerin öğrenme güçlüğü çeken öğrencilere yönelik olumsuz tutumlarını ve davranışlarını değiştirmek için engellilik farkındalığı eğitimine ihtiyaç vardır.

BÖLÜM III

YÖNTEM

Bu bölümde araştırma çerçevesinde kullanılmış olan yöntemle ilgili olarak gerekli bilgiler verilmiştir. Ayrıca, bu bölümde, araştırmanın modeli, çalışma grubu, verilerin toplanması ile ilgili yapılan çalışmalar, verilerin çözümlenmesi için kullanılan istatistiksel teknikler açıklanmıştır.

3.1. Araştırma Modeli

Bu araştırma 2018-2019 eğitim-öğretim bahar döneminde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığına bağlı özel eğitim kurumlarında eğitim gören OSB'li öğrencilerin annelerinin, sosyal dışlanmaya ilişkin görüşlerini incelemek amacıyla yarı yapılandırılmış görüşme yoluyla yapılan nitel bir araştırmadır.

Nitel araştırmanın, olayların ve algıların doğal ortamlarda yapılması, bütüncül olması ve konu ile ilgili derinlemesine bilgi vermesi bakımından araştırma konularına uygun olarak sıkça tercih edilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Nitel araştırma, insanı merkeze alır ve insanların çevresini algılama ve tanımlamalarına odaklanır. Nitel araştırma ile, sosyal gerçeklik incelenerek derinliklerde bulunan ve bilinmesi gereken gizli bilgiyi gün yüzüne çıkarmak amaçlanmaktadır. Bu süreçte kategoriler oluşturulup bu kategoriler isimlendirilerek, çeşitli temalar oluşturularak gruplandırılmaktadır (Özdemir, 2010).

Görüşme, katılımcıların gönüllülük esasına dayalı olarak yapılır. Görüşme, katılımcıların gönüllülük esasına dayalı olarak yapılan, araştırılan konuyla ilgili derinlemesine bilgi sağlamanın, ayrıntılı veri elde etmenin, görüşülen kişinin deneyim, tutum, davranış ve düşüncelerini ortaya çıkarmanın en iyi yollarından biridir. Araştırmacılar katılımcılarla yüzyüze görüşme yaptıkları için onlardan cevap alma riskleri düşmektedir, ayrıca kişinin tavır ve tepkilerini de görme olanağı sağlamaktadırlar. Yarı yapılandırılmış görüşme de hem belirlenmiş cevapları almada hemde bilgilerin derinine ulaşmayı amaçlamaktadır (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz, ve Demirel, 2012; Gürbüz ve Şahin, 2015).

Nitel araştırmalarda, veri toplama arlarından en sık olarak kullanılan araç görüşmedir. Görüşme belirlenen konular hakkında derinlemesine bilgi sağlamaya olanak verir. Bu bağlamda araştırma içerisinde yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme, hiçbir cevap kategorisi olmayan, tamamı katılımcı tarafından orijinal cümleler ile cevaplanacak olan sorularla uygulanır. Bu tekniğin diğer bir özelliği ise nitel araştırmalarda birçok avantaja da sahip olmasıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2005).

3.2. Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubunu 2018-19 öğretim yılında, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığına özel eğitim kurumlarında öğrenim gören OSB’li çocukların 20 annesi oluşturmaktadır. Araştırmada örnekleme yöntemi kullanmak yerine çalışma grubu tercih edilmiştir. Çalışma grubuna dahil olan anneler gönüllü olma durumlarına göre belirlenmişlerdir.

Tablo 1.
OSB'li Annelere Ait Demografik Bilgiler

No	Yaş	Eğitim Durumu	Sosyo Ekonomik Düzey	Meslek	Çocuğun Yaşı	Çocuğun Tanı Aldığı Yaş
A1	41	Üniversite	Düşük	Öğrenci	13	3
A2	32	İlkokul Terk	Orta	Ev Hanımı	10	3
A3	45	Lise	Orta	Ev Hanımı	14	1,5
A4	58	Lise	Orta	Ev Hanımı	11	2,5
A5	33	Lise	Düşük	Memur	4	1,5
A6	40	İlkokul	Orta	Ev Hanımı	14	3
A7	30	İlkokul	Orta	Ev Hanımı	8	3
A8	45	Lise	Orta	Ev Hanımı	12	2
A9	45	Lise	Orta	Ev Hanımı	25	2
A10	54	Üniversite	Orta	Müzisyen	11	2,5
A11	57	Yüksekokul	Orta	Memur	16	1,5
A12	41	Üniversite	Orta	Öğretmen	13	4
A13	50	Lise	Orta	Ev Hanımı	15	2
A14	60	Lise	Orta	Ev Hanımı	16	1
A15	60	Yüksekokul	Orta	Emekli Öğretmen	14	1,5
A16	41	Üniversite	Düşük	Öğrenci	13	3
A17	32	İlkokul Terk	Orta	Ev Hanımı	10	3
A18	45	Lise	Orta	Ev Hanımı	14	1,5
A19	58	Lise	Orta	Ev Hanımı	11	2,5
A20	33	Lise	Orta	Memur	4	1,5

Tablo 1’de görüldüğü gibi anneleri 32 ile 60 yaş arasındadır. Annelerin yarısı lise mezunudur. Geri kalanlar ise üniversite mezunu, ilkokul mezunu veya ilkokul terktir. Annelerin tamamına yakını orta düzey ekonomik duruma sahipken 3 anne de düşük ekonomik duruma sahip olduğu görülmüştür. Annelerin yarıdan fazlası ev hanımı iken geri kalanlar emekli, öğrenci, müzisyen veya memurdur. Annelerin OSB’li çocuklarının yaşları 4 ile 25 yaş arasında değişmektedir. Ayrıca anneler çocuklarının aldığı tanı yaşı olarak 1 ile 4 yaş arasında olduğunu belirtmişlerdir.

3.3. Veri Toplama Aracı

Yarı-yapılandırılmış görüşmelerde, tüm görüşmelerde kullanılmak için sorular hazırlanır. Katılımcıların hepsine sorular aynı düzende sorulmakta, ancak katılımcıların, istediği sıra ve düzende cevap verme özgürlüğü sağlanmaktadır (Batu, Kırcaali-İftar ve Uzaner, 2004).

Bu çalışmada veri toplama tekniklerinden yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırmacı önceden hazırladığı soruları görüşmecilere sunar ve görüşmenin akışına bağlı olarak alt kategorilerde ki sorular sorularak görüşmeci cevaplarını ayrıntılandırmasını sağlar (Türnüklü, 2000).

Bu çalışmada kullanılan görüşme formları alanyazın incelemesinden sonra ortaya çıkarılmış OSB'li bireye sahip anneler için hazırlanmıştır. Soruların hazırlanması aşamasında, katılımcılar ile daha etkili ve verimli iletişim sağlamak için sorular, açık, anlaşılır ve ayrıntılı cevap alınabilecek şekilde olmasına özen gösterilmiştir. Bununla birlikte annelere yöneltilen soruları anlamaması durumu gözetilerek alternatif açıklayıcı sorular ve ipuçları da düşünülmüştür (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Görüşme sorularının bulunduğu form hazırlandıktan sonra, sorular 1 Türk Dili uzmanına ve bir Ölçme-Değerlendirme uzmanına sunulmuştur. Ayrıca, çeşitli çalışmalarını görüşme yöntemini kullanarak yapan 3 konu alanı uzmanına daha gösterilmiş; formda, 5 uzmanın görüş ve önerileri üzerine gerekli düzeltme ve değişiklikler yapılmıştır. Görüşme formu hazırlandıktan sonra küçük bir pilot uygulama yapılmıştır. Pilot uygulama beş anne ile yapılmış ve annelerin görüşleri üzerine formda değişiklikler yapılmıştır. Pilot uygulamalar, araştırmacıya hazırlanan soruların niteliğini belirlemek ve sorunları düzeltmek için alternatif sunmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Değişiklikler ve düzenlemeler sonucunda form son haline getirilmiştir.

Araştırmanın temel amacı doğrultusunda özel eğitim kurumlarında OSB'li çocukları olan annelere yöneltilen sorular aşağıdaki gibidir.

- Çocuğunuzun OSB'li olduğunu nasıl öğrendiniz?
- Çocuğunuzun aldığı eğitimin ne gibi faydaları oldu. Bu süreci nasıl değerlendiriyorsunuz?
- Çocuğunuzun otizm tanısı alması aile bireylerini nasıl etkiledi?
- Çocuğunuzun otizm tanısı aldığını öğrendikten sonra yakın çevrenizde bulunan kişilerden nasıl tepkiler aldınız?
- OSB'li çocuğa sahip bir anne olarak çevrenizdeki kişilerin genel olarak size karşı davranışları nasıldır?
- Çocuğunuzun otizm tanısı alması sosyal yaşamınızda ne gibi değişikliklere yol açtı?

- Çevrenizdeki insanlar çocuğunuzun OSB’li olmasında ne gibi sebep ve gerekçeler görüyorlar?
- OSB’li bir çocuğa sahip olmak, sosyal etkinliklere (sinema, gezme, düğüne gitme b.) katılımınızı nasıl etkiledi?
- OSB’li bir çocuğa sahip olmak, size toplum içerisinde (arkadaş çevresi, akrabalar, komşular, resmi kurumlar vb.) ne gibi zorluk ya da kolaylıklar sağlıyor?
- Toplumsal bakış açısında, OSB’li bireylere karşı çocuğunuz tanı aldığını gündend bu zamana kadar nasıl bir değişim olduğunu düşünüyorsunuz?
- Aileniz ve/veya yakın çevrenizin çocuğunuza davranışlarına yönelik yorumları nasıldır?
- Ailenizin ve/veya yakın çevrenizin çocuğunuza bakış açısı ve kabullenme durumları hakkında neler düşünüyorsunuz?
- Çocuğunuzun tanısından kaynaklı olarak toplumsal yaşam içerisinde ne gibi dışlanma sorunları yaşadığını düşünüyorsunuz?
- Çocuğunuzun annesi olarak karşılaştığınız dışlanma sorunları ile ilgili ne gibi çözümler geliştiriyorsunuz?
- Konuyla ilgili başka belirtmek istediğiniz bir şey var mı?

Toplanması gerekli olan veriler ayrıntılı ve açık bir biçimde yazılmıştır ve sonuçlara ne şekilde ulaşıldığı hakkında bilgi verilmiştir. Görüşülen annelerin görüşleri alıntılama yolu ile bulgularda sıkça yer verilmiştir. Araştırmanın sonuçları bulgulardaki OSB’li çocuğu sahip olan annelerin görüşleri üzerine belirtilmiştir. Bu şekilde çalışmanın geçerlik çalışması yapılmış olmaktadır.

Araştırmacı, bu çalışmada görüşülen OSB’li çocuğu sahip olan annelerin herhangi bir yönlendirme olmamasına dikkat edip, kendisi de yönlendirme yapmaktan sakınmıştır. Araştırmacı, OSB’li çocuğu sahip olan annelerin araştırma amacı ve konusu ile ilgili konuşurmasını sağlar. Katılımcıların verdiği cevaplar bizzat araştırmacı tarafından çözümlenerek, çeşitli kodlar ve temalar oluşturulmuştur. Araştırma bünyesinde kullanılan kodlama ve temaların güvenilirliğini meydana çıkarmak için araştırmacı ham veri ve temaları alanında uzmanlara onaylatılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2005).

Veriler betimsel analize tabi tutulmuş ve bulgular sunulurken OSB’li çocuğu sahip olan annelerin ifadelerine sıkça yer verilmiştir. Araştırmanın geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları kapsamında OSB’li çocuğu sahip olan 5 anne ile pilot bir görüşme yapılmış ve daha sonra OSB’li çocuğu sahip olan 20 anneye ait ifadeler için verilerin yazıya dökümü, kodlanması, tema ve alt temaların oluşturulması ve yorumlanması iki farklı araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmada iki kodlayıcının görüş birliği yüzdesi güvenilirliği hesaplanmış, %89,8 olarak bulunmuş ve ölçüm güvenilir kabul edilmiştir (Miles ve Huberman, 2015).

3.4. Verilerin Toplanması

Araştırmanın gerçekleştirilebilmesi için YDÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü’nden gerekli etik izin alındıktan sonra, KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı, Talim Terbiye Dairesine sunulup, onay verilmesi ile okullardan randevular alınıp, okul yöneticileriyle görüşme yapıldı. Okul yöneticilerinin de onayından sonra hazırlanmış sorular OSB’li çocuğu sahip olan annelere görüşme yoluyla yapılmıştır. OSB’li çocuğu sahip olan annelerin müsait oldukları gün ve saatlerde randevular alınmış ve görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler, 04 Mart 2019 tarihi ile 29 Mart 2019 tarihleri arasında, annelerin OSB’li çocuğunun gittiği özel eğitim kurumlarında gerçekleşmiştir. Görüşmelerden önce her OSB’li çocuğu sahip olan annelere kişisel bilgi formu verilmiş ve önce bu formu doldurmaları sağlanmıştır. Her görüşme öncesinde araştırmacı, görüşme yapacağı OSB’li çocuğu sahip olan annelere araştırmanın, OSB’li çocuğu sahip olan annelerin sosyal dışlanmaya ilişkin bilgi almak için yapılacağını belirtmiştir. Görüşmeler sırasında OSB’li çocuğu sahip olan annelere 15 soru sorulmuştur. Görüşmeler yaklaşık 10 dakika ile 20 dakika aralığında gerçekleştirilmiştir (Tablo 2). Araştırmaya katılan OSB’li çocuğu sahip olan annelerin isimleri yerine harfler ve numaralar kullanılmıştır. Ses kaydına izin veren OSB’li çocuğu sahip olan annelerin görüşmeleri ses kayıt cihazına kaydedilmiştir. Ses kaydı istemeyen OSB’li çocuğu sahip olan annelerin görüşme soruları birebir görüşme kağıdına geçirilmiştir.

Tablo 2.
Görüşme özellikleri

Anne	Görüşme Tarihi	Görüşme Süresi	Kayıt Türü	Görüşme Yeri
A1	04.03.2019	15dk4sn	N.A	Özel Eğitim Kurumu
A2	04.03.2019	18dk35sn	N.A	Özel Eğitim Kurumu
A3	05.03.2019	20dk00sn	S.K	Özel Eğitim Kurumu
A4	07.03.2019	19dk20sn	N.A	Özel Eğitim Kurumu
A5	08.03.2019	17dk15sn	S.K	Özel Eğitim Kurumu
A6	08.03.2019	19dk4sn	N.A	Özel Eğitim Kurumu
A7	11.03.2019	17dk50sn	S.K	Özel Eğitim Kurumu
A8	11.03.2019	14dk30sn	N.A	Özel Eğitim Kurumu
A9	12.03.2019	15dk45sn	N.A	Özel Eğitim Kurumu
A10	12.03.2019	11dk15sn	S.K	Özel Eğitim Kurumu
A11	13.03.2019	14dk10sn	N.A	Özel Eğitim Kurumu
A12	14.03.2019	11dk0sn	S.K	Özel Eğitim Kurumu
A13	15.03.2019	10dk5sn	S.K	Özel Eğitim Kurumu
A14	18.03.2019	10dk15sn	N.A	Özel Eğitim Kurumu
A15	20.03.2019	12dk32sn	N.A	Özel Eğitim Kurumu
A16	22.03.2019	16dk30sn	S.K	Özel Eğitim Kurumu
A17	25.03.2019	17dk35sn	S.K	Özel Eğitim Kurumu
A18	26.03.2019	12dk25sn	N.A	Özel Eğitim Kurumu
A19	28.03.2019	15dk35sn	S.K	Özel Eğitim Kurumu
A20	29.03.2019	19dk3sn	N.A	Özel Eğitim Kurumu

N.A.: Not Alma

S.K.: Ses kaydı

3.5. Verilerin Analizi

Bu araştırmanın nitel araştırma olarak yapılıp ve veri toplama aracının da yarı yapılandırılmış görüşme formuyla elde edilen verilerden oluşması ve elde edilen verilerin derinlemesine analiz edilmesinin amaçlanması nedeniyle, verilerin analizi içerik analizi ile yapılmıştır. İçerik analizi, verileri adlandırmaya ve verilerin içerisinde gizlenmiş gerçekleri sunmaya çalışır. İçerik analizinin temelinde, ortak sayılabilecek konuların bulunduğu veriler temaların altında toplanır ve temalar okuyucunun

anlayabileceği şekilde düzenlenip yorumlanır (Yıldırım ve şimşek, 2005). Bu bağlamda, görüşmelerin yapıldığı sırada ses kayıt cihazına alınan cevaplar, demografik bilgiler ve görüşme sorularının yer aldığı dökümanlara her OSB’li çocuğu sahip olan annenin cevapları ayrı ayrı işlenmiştir. Daha sonra her soruya verilen cevaplar kategorilere ayrılıp OSB’li çocuğu sahip olan annelerin cevapları kategoriler halinde satır numaraları kullanılarak yazılmıştır. OSB’li çocuğu sahip olan annelere “A1, A2” şeklinde kodlar verilerek, hazırlanan kategoriler içerisinden bulgulara yönelik ana, ara temalar ortaya çıkarılmış ve öğretmenlerin cevapları aynen bulgulara geirilmıştir.

BÖLÜM IV

BULGULAR

Özel eğitim kurumlarında eğitim gören OSB'li öğrencilerin annelerinin, sosyal dışlanmaya ilişkin görüşlerinin belirlenmesini amaçlayan araştırmanın bu bölümünde, araştırmanın görüşme soruları doğrultusunda elde edilen bulgular yer almaktadır.

Araştırmaya katılan OSB'li öğrencilerin anneleri ile yapılan görüşmelerden elde edilen bilgiler doğrultusunda oluşturulan 15 tema ve alt temalarla aşağıda alt amaçlarla birlikte verilmiştir.

Tema 1: Annelerin, çocuğunun OSB'li olduğunu öğrenme biçimine yönelik görüşleri.

- a) Çocuğun hareketlerinde farklılık/tuhaflik vardı
- b) Gelişim alanlarında gecikme vardı
- c) Göz teması kurmuyordu

Tema 2: Annelerin, OSB'li çocuklarının aldığı eğitimin faydalarına yönelik görüşleri ve bu süreci değerlendirme biçimleri.

- a) Aldığı eğitim sayesinde sosyalleşti
- b) Problem davranışlarında azalma oldu
- c) Özbakım becerilerinde iyileşme oldu

Tema 3: Annelerin, OSB'li çocuklarının, otizm tanısı alması sonrası aile bireylerinin etkilenme biçimine yönelik görüşleri.

- a) Üzüntü ve hayal kırıklığının olması
- b) Psikolojik olarak etkilenip, bocalayıp, ne yapılacağıının bilinmemesi, olayı kaldıramama
- c) Kabullenmede zorlanma ve süreci zor atlatıp toparlanma

Tema 4: Annelerin, çocuğunun OSB'li olduğunu öğrendikten sonra yakın çevrelerinde bulunan kişilerden aldıkları tepkilere yönelik görüşleri

- a) İnanmak istemediler/acıyarak baktılar/bişeyi yok dediler
- b) Olayı yakın çevreden sakladım

- c) Destek olmaya çalışıp yönlendirmeye çalıştılar
- d) Tepki vermeden, durumu sordular

Tema 5: OSB'li çocuğa sahip annelerin, çevrelerindeki kişilerin genel olarak kendilerine karşı olan davranışlarına yönelik görüşleri

- a) Normal davranıyorlar
- b) Rahatsız oluyorlar/dışlayıcı davranıyorlar
- c) Destekleyici davranıyorlar
- d) Şaşırtıp bakan/ konuşmaya korkanlar var

Tema 6: Annelerin çocuğunun otizm tanısı alması sosyal yaşamlarında yol açtığı değişikliklere yönelik görüşleri

- a) Sosyal etkinliklere gidemiyorlar
- b) Çocuklarının çevresi kendi sosyal çevresi olanlar
- c) OSB'li çocuğa sahip olmak yıpratıcı
- d) Sınırlı olarak gidenler

Tema 7: Annelerin, çevrelerindeki insanların çocuklarını OSB'li olmasında gördükleri sebep ve gerekçelere yönelik görüşleri

- a) Bunun nedeninin doğal olmadığını/sigara/alkol/ilaç içimine bağlayan
- b) Akraba evliliği
- c) Suçlayıcı davranıyorlar/ nedenini sorguluyorlar
- d) Yaşantısını otizme göre düzenleyen ve sorun yaşamayan

Tema 8: OSB'li bir çocuğa sahip olmak, sosyal etkinliklere (sinema, gezme, düğüne gitme vb.) katılım konusundaki OSB'li çocukların annelerinin görüşleri.

- a) Olumsuz etkiledi, rahat gidilemiyor
- b) Ona uygun yerlere gitme/açık hava/konser/piknik alanlarına gitme durumu
- c) Ne isterse olsun gitme durumu

Tema 9: OSB'li bir çocuğa sahip olmanın, toplum içerisinde (arkadaş çevresi, akrabalar, komşular, resmi kurumlar vb.) yarattığı zorluk ya da kolaylıklara yönelik OSB'li çocukların annelerinin görüşleri.

- a) Dış ortamda (resmi kurumlar vb.) yardımcı olunuyor

- b) Yakın çevre dışında yardımcı olunmuyor/ ön yargılı davranışlar var
- c) Seyahat sırasında zorlanma

Tema 10: Toplumsal bakış açısında, OSB'li bireylere karşı çocuklarının tanı aldığı gündün bu zamana kadar nasıl bir değişim olduğuna yönelik OSB'li çocukların annelerinin görüşleri.

- a) Toplumun bilinçlenmesi giderek artıyor
- b) Özel eğitim okulları artık daha iyi
- c) Toplumun bu konuda bilgisi yok

Tema 11: Ailelerinin ve/veya yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarının davranışlarına yönelik yorumlarına yönelik OSB'li çocukların annelerinin görüşleri.

- a) Tuhaf olarak karşılıyorlar ve sorguluyorlar
- b) Çevrelerindeki kişilerin davranışlarında ilerleme ve gelişme var
- c) Çevrelerindeki kişiler ilgilenmeye çalışıyorlar
- d) Dini açıdan teselli edilme

Tema 12: Ailelerinin ve/veya yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarına bakış açısı ve kabullenme durumları hakkındaki OSB'li çocukların annelerinin görüşleri.

- a) Ailesinin kabullenmesi
- b) Yakın çevrenin zamanla kabullenmesi
- c) Davet edilmeme durumu

Tema 13: Çocuklarının tanısından kaynaklı olarak toplumsal yaşam içerisinde ne gibi dışlanma sorunları yaşadıklarına yönelik OSB'li çocukların annelerinin görüşleri.

- a) Tuhaf bakılıyorlar
- b) Uzaklaşma/dışlanma durumu var
- c) OSB'li çocuğun davranışlarından dolayı kızılması/uyarılması
- d) Bir sorunla karşılaşmama

Tema 14: Çocuklarının annesi olarak karşılaştıkları dışlanma sorunları ile ilgili geliştirdikleri çözümlere ilişkin OSB'li çocukların annelerinin görüşleri.

- a) Buldukları ortamdaki uzaklaşma
- b) Fazla tepki vermemeyenler/ sakin davrananlar
- c) Görmezlikten gelme

- d) Kreşte gölge öğretmen yerleştirme
- e) Otizm farkındalığı için mavi tişört giyme
- f) Geziye çıkma
- g) Durumu düzeltmeye çalışma

Tema 15: Konuyla ilgili olarak OSB’li çocukların annelerinin diğer görüşleri.

- a) Otizm konusunda insanlar bilinçlendirilmeli
- b) Özel eğitim alanındaki eksiklikler giderilsin
- c) Özel eğitim yaygınlaşsın
- d) Otizm ile yaşamayı öğrenenler/sevgi herşeyin çözümü
- e) OSB’li çocukların sosyalleşmesi için ortamlar yaratılsın

4.1. OSB’li öğrencilerin annelerinin çocuğunun OSB’li olduğunu öğrenme biçimine yönelik görüşleri

Tema 1: Annelerin, çocuğunun OSB’li olduğunu öğrenme biçimine yönelik görüşleri.

Tablo 3.

Çocuğunun hareketlerinde farklılık/tuhaflik vardı diyen annelerin görüşleri

Alt Temalar	N
Çocuğun hareketlerinde farklılık/tuhaflik vardı	8
Gelişim alanlarında gecikme vardı	7
Göz teması kurmuyordu	5
Toplam	20

Tablo 3’de OSB’li öğrencilerin annelerinin çocuğunun OSB’li olduğunu öğrenme biçimine yönelik görüşlerine yer verilmiştir. Annelerden 8’i çocuğunun hareketlerinde farklılık olduğunu belirtmiştir. Annelerin 7’si ise çocuğunun gelişim alanlarında gerilik olduğunu belirtirken, 5 anne ise OSB’li çocuğunun göz teması kurmadığından dolayı bir sorun olduğunu ifade etmişlerdir.

OSB’li çocukların annelerinin çocuklarının OSB’li olma durumu önemli bir konudur. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“Hareketlerde tuhaflik farkettilik hastaneye götürdük doktor tanı koydu.” (A1).

“Gelişim alanlarında gecikme olunca bir problem olduğunu farkwtik. Bizi tanımiyor göz teması kurmuyor hareketleri sınırlıydı doktora götürdük tanı koydular.” (A2).

“evreden uzaktı, göz teması yoktu, seslere dönüt vermiyordu anne babayı tanımiyor başkası kucasına alınca yabancılik çekmiyordu, tepki vermiyordu arkadaşlarım söyledi benim dikkatimi çekti, eğitimciler de onayladı.” (A8).

“2-3 yaşındayken yürümesinde konuşmasında gerilik vardı, göz teması kurmuyordu.” (A19).

“Hareketleri çok tuhaftı bakmıyor duymuyor robot gibiydi.” (A20).

4.2. Annelerin, OSB’li çocuklarının aldığı eğitimin faydalarına yönelik görüşleri

Tema 2: Annelerin, OSB’li çocuklarının aldığı eğitimin faydalarına yönelik görüşleri ve bu süreci değerlendirme biçimleri.

Tablo 4.

Çocuğunun hareketlerinde farklılık/tuhaflik vardı diyen annelerin görüşleri

Alt Temalar	N
Aldığı eğitim sayesinde sosyalleşti	9
z bakım becerilerinde iyileşme oldu	7
Problem davranışlarında azalma oldu	2
Dil ve iletişim becerisinde iyileşme oldu	2
Toplam	20

Tablo 4’de OSB’li öğrencilerin annelerinin çocuğunun hareketlerinde farklılık/tuhaflik vardı diyen annelerin görüşlerine yer verilmiştir. Annelerden 9’u çocuğunun aldığı eğitim sayesinde sosyalleştiğini belirtmiştir. Annelerin 7’si ise çocuğunun öz bakım becerilerinde iyileşme olduğunu belirtirken, 2 anne ise OSB’li çocuğunun dil ve iletişim becerilerinde iyileşme olduğunu ifade etmişlerdir.

Annelerin OSB’li çocuklarının eğitim yoluyla becerilerinde iyileşme olması anneler için olumlu bir gelişmedir. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“Aldığı eğitimle az da olsa bir ilerleme oldu, ayakkabıyı işaret etmesi, su istemesi gibi” (A1).

“Çocuğumun alıcı dili gelişti, problem davranışlarında azalma oldu. Bu süreçte gönderildiği rehabilitasyon öğretmenleri tarafından herşey yapılmış olduğu bizi mutlu ediyor” (A3).

“Özel eğitimin çok faydası oldu halen de oluyor sosyalleşti ses çıkarmaya bizi tanımaya başladı” (A5).

“Liseyi dereceyle bitirdi sosyalleşti, halen de eğitim alıyor, eğitime devam ediyor. İlkokul liseyi bitirdi, ben çok fazla çocuğumun üstüne düşüyorum özbakımda ben kaynaklı problem yaşıyor” (A7).

“Sosyalleşti, şu an eğitime devam ediyor, müziğe spora ilgisi var, özel eğitim destekli gelişim gösterdi” (A10).

“Ağır OSB’li bir çocuktü, otizmin belirtilerini en ağır şekilde yaşıyorduk, şu anda okuma yazma biliyor, göz temasımız var, algımız çok iyi, daha önümüzde uzun bir yol var” (A15).

4.3. Annelerin, OSB’li çocuklarının, otizm tanısı alması sonrası aile bireylerinin etkilenme biçimine yönelik görüşleri

Tema 3: Annelerin, OSB’li çocuklarının, otizm tanısı alması sonrası aile bireylerinin etkilenme biçimine yönelik görüşleri.

Tablo 5.

Çocuğunun otizm tanısı alması ile aile bireylerinin etkilenme biçimine yönelik annelerin görüşleri

Alt Temalar	N
Üzüntü ve hayal kırıklığının olması	20
Psikolojik olarak etkilenip, bocalayıp, ne yapılacağıının bilinmemesi, olayı kaldıramama	6
Kabullenmede zorlanma ve süreci zor atlatıp toparlanma	14
Toplam	20

Tablo 5’de Çocuğunun otizm tanısı alması ile aile bireylerinin etkilenme biçimine yönelik annelerin görüşlerine yer verilmiştir. Annelerin 20’si de tanı sonrası üzüntü duyup hayal kırıklığına uğradıklarını belirtmişlerdir. Psikolojik olarak etkilenip, bocalayıp, ne yapılacağını bilemedik diyen annelerin sayısı 6 dır. Annelerin 14’ü ise kabullenmede zorlanma ve süreci zor atlatıp toparlanmaya çalıştıklarını ifade etmişlerdir.

Annelerin OSB’li çocuklarının otizm tanısı alması ile aile bireylerinin etkilenip, bazen ne yapılacağını bilemem durumundan dolayı çöküntüye uğrayabilmektedir. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“Öncelikli hayal kırıklığına uğradık kabullenemedik uzmanlarla yapılan görüşmeler sonucunda otizm hakkında bilgilendirildik çünkü bizi nelerin bekleğini bilmiyorduk.” (A3).

“Psikolojik olarak çok etkilendim, babası kaldıramadı başta kabullenemedi sonra toparladık bir yerden başladık özel eğitime gittik.”, (A7).

“Şok olduk, kabullenmemiz zor oldu aile bağlarımız koptu.” (A9).

“Otizmin ne olduğunu bilmediğimiz için ilk önce bir bocaladık, bu nedir nasıl, birşeydir dediğimiz zaman kurumdakiler durumun vahimiyetini anladıkça kabul edip, bana bir an önce eğitime başlamam için yol gösterdiler ve tüm aile hep birlikte kenetlendik.” (A15).

4.4. Annelerin, çocuğunun OSB’li olduğunu öğrendikten sonra yakın çevrelerinde bulunan kişilerden aldıkları tepkilere yönelik görüşleri

Tema 4: Annelerin, çocuğunun OSB’li olduğunu öğrendikten sonra yakın çevrelerinde bulunan kişilerden aldıkları tepkilere yönelik görüşleri

Tablo 6.

Annelerin, çocuğunun OSB’li olduğunu öğrendikten sonra yakın çevrelerinde bulunan kişilerden aldıkları tepkilere yönelik görüşleri

Alt Temalar	N
Destek olmaya çalışıp yönlendirmeye çalıştılar	8
İnanmak istemediler/acıyarak baktılar/bişeyi yok dediler	5
Olayı yakın çevreden sakladım	3
Tepki vermeden, durumu sordular	2
Toplam	20

Tablo 4’de Annelerin, çocuğunun OSB’li olduğunu öğrendikten sonra yakın çevrelerinde bulunan kişilerden aldıkları tepkilere yönelik görüşlerine yer verilmiştir. Annelerden 8’i yakın çevrelerindeki kişilerin destek olmaya çalışıp yönlendirmeye çalıştıklarını belirtmiştir. Annelerin 5’i ise yakın çevrelerindeki kişilerin önce inanmak istemediklerini, kimisinin acıyarak baktıklarını veya bişeyi yok dediklerini belirtirken, 3 anne ise olayı yakın çevreden sakladıklarını belirtmişlerdir. Annelerin 2’si ise yakın çevresindeki kişilerin tepki vermeden durumu sorduklarını ifade etmişlerdir.

Annelerin çocuğunun OSB’li olduğunu öğrendikten sonra yakın çevrelerinde bulunan kişilerden aldıkları tepkiler ve destek annelerin içinde bulunduğu durumu kolaylaştıracağı bilinmektedir. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“Herkes çok üzüldü durumun farkında oldukları için destek olmaya çalıştılar. “ (A1).

“Çevremdekiler bana acıyarak bakıyordu çocuğumun eğitilebilir olabileceğini düşünemiyorlardı bu bilince sahip değillerdi onlardan aldığım tepkiler beni daha fazla hayal kırıklığına uğrattı.” (A4).

“Genellikle söylemedik farketmedik otizmi bizimle yaşamayı öğrendiler.” (A8).

“Neden niçin böyle oldu diye soruyorlar, alışverişe gittim bir gün oğluma bakarken bir adam bana çok acayip birşey dedi, sürekli baktı yüzüne çocuğum 3 yaşındaydı o zaman ben de nesi acayip acayip olan sizsiniz dedim o zaman üzülmiştim şimdi açıkçası umursamıyorum ben dışarda bu gibi bir durumla karşılaştığımda farklı yöne bakıyorum bazen de aile konuşursa oturup sohbet ederim.” (A10).

“Otizm hayatıma girdikten sonra onunla yaşamayı öğrendim yaşam biçimimi çocuğumun istek ve ihtiyaçlarına göre düzenledim dostlarım bu sorumluluğa ortak oldu.” (A18).

“Herhangi bir tepki almadık sadece hastalığını merak ettiler.” (A20).

4.5. OSB’li çocuğa sahip annelerin, çevrelerindeki kişilerin genel olarak kendilerine karşı olan davranışlarına yönelik görüşleri

Tema 5: OSB’li çocuğa sahip annelerin, çevrelerindeki kişilerin genel olarak kendilerine karşı olan davranışlarına yönelik görüşleri

Tablo 7.

OSB’li çocuğa sahip annelerin, çevrelerindeki kişilerin genel olarak kendilerine karşı olan davranışlarına yönelik görüşleri

Alt Temalar	N
Normal davranıyorlar	9
Rahatsız oluyorlar	7
Destekleyici davranıyorlar	2
Şaşırp bakan/ konuşmaya korkanlar var/ dışlayıcı davranıyorlar	2
Toplam	20

Tablo 7’de OSB’li çocuğa sahip annelerin, çevrelerindeki kişilerin genel olarak kendilerine karşı olan davranışlarına yönelik görüşlerine yer verilmiştir. Annelerden 9’u yakın çevrelerindeki kişilerin normal davrandıklarını belirtmiştir. Annelerin 7’si ise yakın çevrelerindeki kişilerin rahatsız olduklarını, 2’sinin destekleyici olduklarını savunurken, 2’sinin ise şaşırp bakan/konuşmaya korkanlar var/ dışlayıcı davranıyorlar dediklerini belirtmişlerdir.

Annelerin çocuğunun OSB’li olduğunu öğrendikten sonra yakın çevrelerinde bulunan kişilerin kendilerine olan davranışları annelerin içinde bulunduğu durumu kolaylaştıracağı bilinmektedir. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“Bize karşı davranışları gayet normal.” (A2).

“Çocuğumla bir ortama girdiğim zaman çevremdekilerin rahatsız olduğunu gördüm, bulunduğum ortamdan uzaklaşmaya çalıştım.” (A4).

“Çevremdekiler rahatsız oluyordu toplu taşıma aracından çocuğumla gürültü yüzünden atıldık. Bazen çocuğum çevreye saldırgan davranıyordu.” (A7).

“Genel olarak soğuk ve dışlayıcı davranıyorlar.” (A12).

“İnançlı bir aile eş dost çevresine sahip olduğum için bu durumun bizim için bir sınav olduğunu Allaha gelen bir durum olduğu kanaatindedeler.” (A15).

“Yakın çevrem beni üzmemem için stemiyor ama farkındayım rahatsız oluyolar ev ziyaretlerini kısa tutuyorum.” (A19).

“Hem korkuyurlar hem de yardım etmeye çalışıyorlar, bazen soru soruyorlar yakın çevrem alıştı, hatta çocuğumla benden daha çok yakınlar.” (A20).

4.6. Annelerin çocuğunun otizm tanısı alması sonrası sosyal yaşamlarında yol açtığı değişiklikler

Tema 6: Annelerin çocuğunun otizm tanısı alması sonrası sosyal yaşamlarında yol açtığı değişikliklere yönelik görüşleri

Tablo 8.

Annelerin çocuğunun otizm tanısı alması sosyal yaşamlarında yol açtığı değişikliklere yönelik görüşleri

Alt Temalar	N
Etkinliklere sınırlı olarak gidenler	9
Çocuklarının çevresi kendi sosyal çevresi olanlar	7
Sosyal etkinliklere gidemiyorlar	2
OSB’li çocuğa sahip olmak yıpratıcı	2
Toplam	20

Tablo 8’de annelerin çocuğunun otizm tanısı alması sosyal yaşamlarında yol açtığı değişikliklere yönelik görüşlerine yer verilmiştir. Annelerden 9’u sosyal etkinliklere sınırlı olarak gittiklerini, 7’si otizm tanısından sonra çocuklarının çevresini kendi sosyal çevresi olarak gördüklerini, 2’si sosyal etkinliklere gitmeyi kestiklerini ve 2’si ise OSB’li çocuğa sahip olmanın yıpratıcı olduğunu belirtmişlerdir

Annelerin çocuğunun çocuğunun otizm tanısı alması sosyal yaşamlarında yol açtığı değişiklikler, annelerin içinde bulunduğu daha iyi açıklamaktadır. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“OSB’li bir çocuğa sahip olmamız bizi çok yıprattı insanların acıyarak bakması bizi daha çok yıpratıyordu.” (A2).

“Misafirlik düğün gezi gibi sosyal etkinliklere götüremiyorum çünkü bu tür ortamlarda dışlandığımı hissediyorum.” (A4).

“Çocuğuma göre yaşıyorum, onun ilgi istek ve ihtiyaçlarına göre tabi, diğer çocuklarımı da ihmal etmiyorum, doktorlar ve psikologlar eşliğinde çocuğumun doğru olmayan davranışlarını söndürüp iyi ve doğru davranışlar kazandırmaya çalışıyoruz.” (A7).

“Heryere gidemiyoruz çok sorun çıkarıyor bağılıyor ağlıyor.” (A8).

“İşlerimizi olumsuz etkiledi sosyal yaşantımız onun çevresi oldu.” (A16).

“Otizm tanısı konulduktan sonra sosyal yaşantımızı kesmemeye çalıştık aksine daha çok katıldık zorlandık ağladık ama hiç vazgeçmedik ve kazandık.” (A20).

4.7. Annelerin, çevrelerindeki insanların çocuklarını OSB’li olmasında gördükleri sebep ve gerekçeler

Tema 7: Annelerin, çevrelerindeki insanların çocuklarını OSB’li olmasında gördükleri sebep ve gerekçelere yönelik görüşleri

Tablo 9.

Annelerin, çevrelerindeki insanların çocuklarını OSB’li olmasında gördükleri sebep ve gerekçelere yönelik görüşleri

Alt Temalar	N
Bunun nedeninin doğal olmadığını/sigara/alkol/ilaç içimine bağlayan	8
Akraba evliliği/ Bir günahın bedeli olarak görme	6
Suçlayıcı davranıyorlar/ nedenini sorguluyorlar	3
Yaşantısını otizme göre düzenleyen ve sorun yaşamayan	2
Toplam	20

Tablo 9’de annelerin, çevrelerindeki insanların çocuklarını OSB’li olmasında gördükleri sebep ve gerekçelere yönelik görüşlerine yer verilmiştir. Annelerden 8’i yakın çevrelerindeki kişilerin otizm nedeni olarak doğal olmadığını/sigara/alkol/ilaç içimine bağladıklarını belirtmiştir. Annelerin 6’sı yakın çevrelerindeki kişilerin bu işi akraba evliliği/ bir günahın bedeli olarak gördüklerini belirtirken, annelerin 3’ü kendilerine suçlayıcı yaklaştıklarını ve insanların hep nedenini sorguladıklarını belirtmişlerdir. Bunun yanında annelerin 2’si ise yaşantısını otizme göre düzenleyedikleri için sorun yaşamadıklarını belirtmişlerdir.

Annelerin çevrelerindeki insanların çocuklarını OSB’li olmasında gördükleri sebep ve gerekçelere bağlı olarak sosyal dışlanma sorunu yaşayabilecekleri önemlidir. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“Bir günahın bedel olarak görülüyor genellikle ya da ilaç mı içtin?” (A5).

“Yaşantımı otizme göre düzenledim sıkıntı çok yaşamıyoru hayatım plan ve program içerisinde.” (A9).

“Ailede olup olmadığını bana sordular akraba evliliği var mı diye soruyorlar.”
(A16).

“Yere mi düştü, havale mi geçirdi, alkol mü aldın gibi sorular soruyorlar.”
(A18).

“Akraba evliliği ilaç. Tüketimi ağır taşımak çocuğun havale ya da ateşli bir hastalık geçirdiğini düşünüyorlar.” (A19).

“Sebepleri olarak çok soru soran çok yorum yapan oluyor, anne karnında test yaptırmadın mı, korktuğu için çocukluk korkusu yaşıyor diyen çok oluyor.” (A20).

4.8. OSB’li bir çocuğa sahip olmanın, annelerin sosyal etkinliklere (sinema, gezme, düğüne gitme b.) katılımlarını etkileme biçimleri

Tema 8: OSB’li bir çocuğa sahip olmanın, sosyal etkinliklere (sinema, gezme, düğüne gitme vb.) katılım konusundaki OSB’li çocukların annelerinin görüşleri.

Tablo 10.

OSB’li bir çocuğa sahip olmanın, sosyal etkinliklere (sinema, gezme, düğüne gitme vb.) katılım konusundaki OSB’li çocukların annelerinin görüşleri

Alt Temalar	N
Olumsuz etkiledi, rahat gidilemiyor	9
Ona uygun yerlere gitme/açık hava/konser/piknik alanlarına gitme durumu	9
Ne isterse olsun gitme durumu	2
Toplam	20

Tablo 10’de OSB’li bir çocuğa sahip olmanın, sosyal etkinliklere (sinema, gezme, düğüne gitme vb.) katılım konusundaki OSB’li çocukların annelerinin görüşlerine yer verilmiştir. Annelerden 9’u OSB’li bir çocuğa sahip olarak, sosyal etkinliklere gitmenin kendilerini olumsuz etkilediğini rahat gidemediklerini ve katılımlarını azalttıklarını belirtmiştir. Annelerin 9’u tercihen ona uygun yerlere gitme/açık hava/konser/piknik alanlarına gittiklerini ve annelerden 2’si ise çocuklarının iyiliği için ne isterse olsun sosyal etkinliklere katılım sağladıklarını ifade etmişlerdir.

Annelerin OSB’li çocukları ile sosyal etkinliklere (sinema, gezme, düğüne gitme vb.) katılımları ile onların sosyalleşmeleri önem arz etmektedir. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“Olumsuz etkiledi rahat gidemiyoruz.” (A3).

“Sosyal etkinliklere katılımımda ciddi olarak kendimi rahatsız hissetmedim ama beni rahatsız eden şey onları rahatsız ediyor olmaktı.” (A7).

“Gidiyorum çocuğum ne isterse yaparım, yeter ki huzurlu mutlu hissetsin kendini.” (A8).

“Sadece piknik açık hava kısa yürüyüşler çocuğum ne isterse ona göre.” (A10).

4.9. OSB’li bir çocuğa sahip olmak, annelere toplum içerisinde (arkadaş çevresi, akrabalar, komşular, resmi kurumlar vb.) yaşattığı zorluk ya da kolaylıklar

Tema 9: OSB’li bir çocuğa sahip olmanın, toplum içerisinde (arkadaş çevresi, akrabalar, komşular, resmi kurumlar vb.) yarattığı zorluk ya da kolaylıklara yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşleri.

Tablo 11.

OSB’li bir çocuğa sahip olmanın, toplum içerisinde (arkadaş çevresi, akrabalar, komşular, resmi kurumlar vb.) yarattığı zorluk ya da kolaylıklara yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşleri

Alt Temalar	N
Dış ortamda (resmi kurumlar vb.) yardımcı olunuyor	12
Yakın çevre dışında yardımcı olunmuyor/ ön yargılı davranışlar var	6
Seyahat sırasında zorlanma	2
Toplam	20

Tablo 11’de OSB’li bir çocuğa sahip olmanın, toplum içerisinde (arkadaş çevresi, akrabalar, komşular, resmi kurumlar vb.) yarattığı zorluk ya da kolaylıklara yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşlerine yer verilmiştir. Annelerden 12’si dış ortamda (resmi kurumlar vb.) yardım sağlanıldığını belirtmiştir. Annelerin 6’sı ise

yakın çevrelerindeki kişiler dışında yardımcı olunmadığını ve ön yargılı davranışların olduğunu belirtirken, annelerden 2'sinin ise sadece seyahat konusunda zorluk çektiklerini belirtmişlerdir.

OSB'li bir çocuğa sahip olmanın, toplum içerisinde (arkadaş çevresi, akrabalar, komşular, resmi kurumlar vb.) yarattığı zorluklara yönelik OSB'li çocukların annelerinin gördükleri destek onların işlerini kolaylaştırabilecektir. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“Eğer OSB'li bir çocuğa sahipseniz bana göre sosyal bir yaşamdan söz etmek pek mümkün değil.” (A2).

“Çevre tarafından ön yargılı davranışlar var bazı yerlerde deli muamelesi yapıyorlar yaşlıları tarafından dışlanma korkma gibi durumlar oluyor.” (A9).

“Hastanelerde ve sıra almam gereken yerlerde sıra alabiliyorum, anlayış gösteriyorlar. Ama çocuğum saldırgan davranıyor bazen, bu yüzden geniş alanlara koşup oynayabileceği özgür davranacağı yerlere götürüyorum.” (A11).

“Hastanelerde sıra beklemeden giriyoruz. Doktor ve hemşireler ilgi gösteriyor yabancı çevre çok sıcak değil kendi çevremiz olumlu.” (A15).

“Arkadaş çevrem dışlamaz bir komşum var bizi sevmez, benim oğlum da onu sevmez, zaten sorun yok o yüzden. Resmi kurumlar yeni yeni farkına vardılar öncelik vermeye başladılar zamanla daha iyi olacağını umuyorum.” (A17).

4.10. Toplumsal bakış açısında, OSB'li bireylere karşı annelerin çocuklarının tanı aldığı günden bu zamana kadar olan değişim

Tema 10: Toplumsal bakış açısında, OSB'li bireylere karşı çocuklarının tanı aldığı günden bu zamana kadar nasıl bir değişim olduğuna yönelik OSB'li çocukların annelerinin görüşleri.

Tablo 12.

Toplumsal bakış açısında, OSB’li bireylere karşı çocuklarının tanı aldığı günden bu zamana kadar nasıl bir değişim olduğuna yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşleri

Alt Temalar	N
Toplumun bilinçlenmesi giderek artıyor	13
Özel eğitim okulları artık daha iyi	4
Toplumun bu konuda bilgisi yok	3
Toplam	20

Tablo 12’de toplumsal bakış açısında, OSB’li bireylere karşı çocuklarının tanı aldığı günden bu zamana kadar nasıl bir değişim olduğuna yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşlerine yer verilmiştir. Annelerin 13’ü toplumun giderek bilinçlenmesinin arttığını belirtirken, 4 anne ise özel eğitim kurumları ve öğretmenlerin daha eğitimi olduğunu ve annelerden 3’ünün ise toplumun henüz bilgisi olmadığını belirtmişlerdir.

Annelerin toplumsal bakış açısında, OSB’li bireylere karşı çocuklarının tanı aldığı günden bu zamana kadar geçirilen değişim ile kendilerine sağlanan kolaylıklar onların çektikleri yükü azaltabilecektir. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“Kendimi kahraman bir anne hissediyorum bazen de çok güçsüz hissediyorum maddi imkanlar yetersiz bu beni zorluyor.”

“Değişikliği farkettilerinde mutlu oluyoruz, motive oluyoruz moralmen güçleniyoruz.”

“Toplumsal olarak pek fazla bilgi olmadığı kanaatindeyim.”

“Çevremde OSB’li çocukların sayısında artış olması OSB’li çocuklara bakış açısını aynı zaman OSB’li çocukların ailelerine olan bakış açısını değiştirdi eğitim kurumlarının sayısında artış olması gibi.”

“Toplumun tepkisi bazen normal bazen de anormal oluyor çoğu zaman.”

“Toplum bilinçleniyor yavaş yavaş bazen olumlu bazen olumsuz hal alıyor.”

“Değişim olmadı, sadece okullar arttı eğitilmiş insanlar üstüne düşüyor hastalığı bilmeyen yine bilmiyor.”

4.11. Annelerin aileleri ve/veya yakın çevrelerinin çocuklarına olan davranışları

Tema 11: Ailelerinin ve/veya yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarının davranışlarına yönelik yorumlarına yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşleri.

Tablo 13.

Ailelerinin ve/veya yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarının davranışlarına yönelik yorumlarına yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşleri

Alt Temalar	N
Tuhaf olarak karşılıyorlar ve sorguluyorlar	8
Çevrelerindeki kişilerin davranışlarında ilerleme ve gelişme var	6
Çevrelerindeki kişiler ilgilenmeye çalışıyorlar	4
Dini açıdan teselli edilme	2
Toplam	20

Tablo 13’de ailelerinin ve/veya yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarının davranışlarına yönelik yorumlarına yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşlerine yer verilmiştir. Annelerden 8’i çevrelerindeki kişilerin çocuklarının davranışlarına yönelik tuhaf olarak karşıladıklarını ve sorguladıklarını belirtmiştir. Annelerin 6’sı ise çevrelerindeki kişilerin çocuklarının davranışlarına yönelik ilerleme ve gelişme olduğunu belirtirken, 4 anne ise ilgilenmeye çalışıldığını belirtmişlerdir. Annelerin 2’si ise çevrelerindeki kişilerin çocuklarının davranışlarına yönelik olarak dini açıdan teselli edildiklerini ifade etmişlerdir.

Annelerin çevrelerindeki kişilerin çocuklarının davranışlarına yönelik yorumları onların ne derecede rahat olabileceği yönünden önemli olabilir. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“Tuhaf karşılıyorlar, çocuğumun hareketli olması ve çevreye zarar ermesi kendisine zarar vermesi, anormal bir durum olarak görülüyor ve yorumlanıyor.” (A3).

“İlgilenmeye çalışıyorlar, fakat çocuğum ilgilenmiyor, çevreme çocuğumun nasıl ilgisini çekebileceklerine dair yönerge veriyorum.” (A8).

“Düzeliyor eskisi gibi değil bize bakıyor tanıyor konuşuyor cevap veriyor sevmediği insanlardan kaçıyor.” (A10).

“Dini açıdan çevrem tarafından teselli ediliyorum.” (A11).

“Neden bağıyor, aç mı huzursuz mu, neden ağlıyor, sinirli mi gibi yorumlar yapıyorlar huzursuzluğunun nedenini sürekli birşeye bağlıyorlar.” (A14).

“Bırak çocuğu ne istiyorsa davransın, ne isterse yapsın, o ne isterse herşeyi vermek isterler, farklı diye el üstünde tutmaya çalışırlar, yaptığı davranışlar yadırganmıyor.” (A17).

4.12. Annelerin aileleri ve/veya yakın çevrelerinin çocuklarına olan bakış açısı ve kabullenme durumları

Tema 12: Ailelerinin ve/veya yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarına bakış açısı ve kabullenme durumları hakkındaki OSB’li çocukların annelerinin görüşleri.

Tablo 14.

Ailelerinin ve/veya yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarına bakış açısı ve kabullenme durumları hakkındaki OSB’li çocukların annelerinin görüşleri

Alt Temalar	N
Ailesinin kabullenmesi	10
Yakın çevrenin zamanla kabullenmesi	7
Davet edilmeme durumu	3
Toplam	20

Tablo 14’de ailelerinin ve/veya yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarına bakış açısı ve kabullenme durumları hakkındaki OSB’li çocukların annelerinin görüşlerine yer verilmiştir. Annelerden 10’u ailelerinin çocuklarına bakış açısı ve kabullenme durumları için kabullendikleri yanıtını vermişlerdir. Annelerin 7’si ise yakın çevrenin durumu zamanla kabullenmiş olduklarını belirtirken, 3 anne ise toplantı ve eğlencelere davet edilmediklerini ifade etmişlerdir.

Annelerin ailelerinin ve/veya yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarına bakış açısı ve kabullenme durumları OSB’li çocuk açısından önem arz etmektedir. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“Herhangi bir toplantı ya da eğlenceye davet edilmiyorum.” (A4).

“Ailem kabullendi yakın çevrem de ama yeni tanıdığım insanların sürekli soru sorması beni rahatsız ediyor.” (A7).

Ailem kabullendi ama bana hep üzüyor ve destek veriyor yakın çevrem destek oluyor bazen çevrem ilgi gösteriyor bazen umursamıyor.” (A11).

“Biz kabullendik yakın çevremizde bize bakarak kabullendi.” (A12).

“ Onlar da kabullendiler çocuğumun yapabileceklerine davranışları odaklanmasını sağladık yeni davranışlar kazandırmaya çalışıyorum.” (A15).

“Ailem destek verdi psikolojik olarak çok sarsıldık. Ailem destek oldu ama ilaç kullandığımı kendime iyi bakmadığımı ve geç anne olduğumdan kaynaklı olduğumu düşündüler. İstenmeyen bir gebelikti, farkında bile değildim uzun süre sonra öğrendim bazı arkadaş ve akrabalık ilişkilerim bozuldu.” (A20).

4.13. Annelerin çocuklarına olan tanısından kaynaklı olarak toplumsal yaşam içerisindeki dışlanma sorunları

Tema 13: Çocuklarının tanısından kaynaklı olarak toplumsal yaşam içerisinde ne gibi dışlanma sorunları yaşadıklarına yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşleri.

Tablo 15.

Çocuklarının tanısından kaynaklı olarak toplumsal yaşam içerisinde ne gibi dışlanma sorunları yaşadıklarına yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşleri

Alt Temalar	N
Tuhaf bakılıyorlar	7
Uzaklaşma/dışlanma durumu var	5
OSB’li çocuğun davranışlarından dolayı kızılması/uyarılması	3
Bir sorunla karşılaşmama	2
Toplam	20

Tablo 15’de çocuklarının tanısından kaynaklı olarak toplumsal yaşam içerisinde ne gibi dışlanma sorunları yaşadıklarına yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşlerine yer verilmiştir. Annelerden 7’si çocuklarının tanısından kaynaklı olarak tuhaf bakılarak sosyal dışlanma yaşadıklarını belirtmişlerdir. Annelerin 5’i ise kendilerini gördükleri anda uzaklaştıklarını ve dışlandıklarını ifade ederken, annelerden 3’ü ise OSB’li çocuklarının problemlili davranış anında kendisine kızıldığını yada uyarıldığını söylemişlerdir. Annelerin 2’si ise olayı yakın çevreden sakladıklarını belirtmişlerdir. Annelerin 2’si ise bir sorunla karşılaşmadıklarını ifade etmişlerdir.

Annelerin çocuklarının tanısından kaynaklı olarak toplumsal yaşam içerisinde dışlanması veya damgalanması onların ilerde kazanması gereken pozitif davranışarı yönünden önemlidir. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“Küçük çocuklara zarar verme durumunun olma durumundan dolayı, o çocukların ebeveynlerinin çocuğuma arkasından kızarak ani tepki vermesi beni üziyor.” (A6).

“Çocuğunu alıp kaçarak giden oluyor, ev gezmelerine beni genelde davet etmezler.” (A11).

“Dışlanma genel anlamda direk yaşamıyorum, bazen bizden uzaklaşan oluyor.” (A12).

“Ses ve gürültü olunca çocuğum akresifleşiyor bununla ilgili yorumlar yapıyorlar.” (A14).

“İlginç buluyorlar hareketlerini, bazen çocuklar dışarda hakaret edip hareket yapıp deli diyorlar.” (A16).

“Yakın çevrem dışlamadı, misafirliklere bile gidiyorum.” (A17).

“Bazen ona farklı dünyadan gelmiş gibi bakıyorlar çok üzülüyorum bunun yanında bilgili eğitimli insanlar karşıma çıkıyor fikir alışverişi yapıyoruz.” (A19).

4.14. Çocuklarının annesi olarak karşılaştıkları dışlanma sorunları ile ilgili geliştirdikleri çözümler

Tema 14: Çocuklarının annesi olarak karşılaştıkları dışlanma sorunları ile ilgili geliştirdikleri çözümlere ilişkin OSB’li çocukların annelerinin görüşleri.

Tablo 16.

Çocuklarının annesi olarak karşılaştıkları dışlanma sorunları ile ilgili geliştirdikleri çözümlere ilişkin OSB’li çocukların annelerinin görüşleri

Alt Temalar	N
Buldukları ortamdaki uzaklaşma	5
Fazla tepki vermemeyenler/ sakin davrananlar	4
Görmezlikten gelme	3
Kreşte gölge öğretmen yerleştirme	2
Otizm farkındalığı için mavi tişört giyme	2
Geziye çıkma	2
Durumu düzeltmeye çalışma	2
Toplam	20

Tablo 16’de çocuklarının annesi olarak karşılaştıkları dışlanma sorunları ile ilgili geliştirdikleri çözümlere ilişkin OSB’li çocukların annelerinin görüşlerine yer verilmiştir. Annelerden 5’i karşılaştıkları dışlanma sorunları anında buldukları ortamdaki uzaklaşarak çözüm bulduklarını belirtmiştir. Annelerin 4’ü ise dışlanma durumunda fazla tepki vermediklerini yada sakin davrandıklarını söylerken, annelerden 3’ü ise durumu görmezlikten geldiğini ifade etmişlerdir. Annelerin 2’si kreşte karşılaştıkları dışlanma durumu için gölge öğretmen yerleştirmeyi tercih etmiştir. Toplumdaki duyarlılığı artırma, dışlanma sorunlarına çözüm ve otizm farkındalığı yaratmak için mavi tişört giymektedirler. Annelerden 2’si dışlanma sonrası geziye çıkarak sosyalleşme sorununu aşmaya çalışırken, yine annelerin geriye kalan 2’si dışlanma anında mücadele verip durumu düzeltmeye çalışmaktadırlar.

Anneler karşılaştıkları dışlanma sorunları ile ilgili geliştirdikleri çözümler OSB’li çocuklarının sosyal dışlanma sorunu açısından problemleri davranışların

düzeltilmesini engelleyebilmektedir. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“Otizm farkındalığını sadece 2 nisanda mavi tişört giyilerek yapıyoruz. Otizm eğitimi yaygınlaştırılması gerekli.” (A1).

“Kreşte dışlanma yaşadık ve yanımıza gölge öğretmen yerleştirdik.” (A3).

“Gördüğümde görmezlikten, aile sıcak bakarsa yanlarına yaklaşırım bazı ailelerle konuşup fotoğraf bile çektirdim.” (A5).

“Sakin davranmaya çalışıyorum bazen izah etmek durumunda kalıyorum bazende cevap vermeden geçiyorum. Çocuğuma süreki ilgi gösteriyorum elimden ne gelirse yapıyorum yapacağım.” (A6).

“Başta çok üzülüüyordum artık umrumda değil, yeterki çocuğum üzülmesin. Özel eğitime devam ediyor çocuğum ve sosyalleşiyor.” (A9).

“Çevreden uzak kalıyorum gitsem de ortamdan kısa sürede uzaklaşıyorum insanlar rahatsız olur diye.” (A12).

“Kısa çözümler buluyorum bulunduğumuz ortamdan uzaklaşıyoruz, açıklama yapıyorum ama anlayamayanlar oluyor.” (A16).

“Geziyoruz eve tıkanıp kalmıyoruz ne olursa olsun dışarı çıkıp sosyalleşmek gerekli, evde oturup kendimizi kapatmaktan iyi olduğunu düşünüyorum.” (A18).

4.15. Konuyla ilgili olarak annelerin diğer görüşleri

Tema 15: Konuyla ilgili olarak OSB’li çocukların annelerinin diğer görüşleri.

Tablo 17.

Konuyla ilgili olarak OSB’li çocukların annelerinin diğer görüşleri

Alt Temalar	N
Otizm konusunda insanlar bilinçlendirilmeli	6
Özel eğitim alanındaki eksiklikler giderilsin	5
Özel eğitim yaygınlaşsın	5
Otizm ile yaşamayı öğrenenler/sevgi herşeyin çözümü	2
OSB’li çocukların sosyalleşmesi için ortamlar yaratılsın	2
Toplam	20

Tablo 17’de konuyla ilgili olarak OSB’li çocukların annelerinin diğer görüşlerine yer verilmiştir. Annelerden 6’sı diğer görüş olarak otizm konusunda insanların bilinçlendirilmesi gerektiğine vurgu yapmışlardır. Annelerin 5’i özel eğitim alanındaki eksiklikler giderilsin derken, 5 tanesi de özel eğitim yaygınlaşması gerektiğini söylemişlerdir. Otizm ile yaşamayı öğrenen 2 anne, sevgi herşeyin çözümü demiştir. Annelerden 2’si ise OSB’li çocukların sosyalleşmesi için ortamlar yaratılması gerektiğini ifade etmiştir.

Annelerin çocuğunun OSB’li olduğunu öğrendikten sonra yakın çevrelerinde bulunan kişilerden aldıkları tepkiler ve destek annelerin içinde bulunduğu durumu kolaylaştıracağı bilinmektedir. Bu konuyla ilgili bazı anneler şöyle ifadeler kullanmıştır;

“Otizmi seviyoruz onunla yaşamayı öğrendik, sevgi herşeyin çözümü eğitim daha da yaygınlaştırılsın.” (A1).

“Toplum bu gibi çocukları uzaylı gibi görmesin özel eğitim okulları yaygınlaşsın öğretmenler normal eğitim veren öğretmenlerin bu gibi çocuklar için eğitimleri yetersiz toplum bilinçlendirilsin.” (A5).

“Bu farkındalık hakkında insanlar çok bilinçsiz eğitim yetersiz aileler kopmasın çocuğu sevsin.” (A6).

“Nedeni olmyan bir rahatsızlık, nedeni bulunsun, ailelere eğitim verilsin, bütün topluma eğitim verilsin, aile zaten çok üzülüyor, yoruluyor, bir de çevre üzüp yormasın, çevre bilinçlendirilsin, bu bir bulaşıcı bir hastalık değil.” (A9).

“Otizmle ilgili olarak kişiler bilgilendirilsin insanlar, keşke otizm diye birşey olmasaydı, şimdi var, o yüzden eğitim yaygınlaştırılsın, biz de üzülmeylem insanlar empati kursun bizi anlasın, bize daha insancıl davransınlar.” (A18).

BÖLÜM V

TARTIŞMA VE YORUM

Araştırmanın bu bölümünde, OSB’li çocuklarının annelerinin sosyal dışlanma konusundaki görüşleri ile ilgili bulgular alan yazın ışığında tartışılmıştır.

Annelerin, çocuğunun OSB’li olduğunu öğrenme biçimi gözetildiğinde çoğunun çocuğunun hareketlerinde farklılık olduğunu ya da çocuğunun gelişim alanlarında gerilik olduğunu belirtmiştir. Diğer yandan, annelerin, OSB’li çocuklarının aldığı eğitimin faydalarına yönelik görüşlerine bakıldığında aldığı eğitim sayesinde sosyalleştiği ve özbakım becerilerinde iyileşmeler olduğunu belirtmişlerdir.

Annelerin, OSB’li çocuklarının, otizm tanısı alması sonrası aile bireyleri üzüntü duyup hayal kırıklığına uğradıklarını belirtmişlerdir. Psikolojik olarak etkilenip, bocalayıp, ne yapılacağını bilemedik diyenler de çoğunluktadır. Annelerin, çocuğunun OSB’li olduğunu öğrendikten sonra yakın çevrelerinde bulunan kişilerin çoğu destek olmaya çalışıp yönlendirmeye çalıştıklarını söylerken, bazılarının önce inanmak istemediklerini, kimisinin acıyarak baktıklarını veya şeyi yok diyerek umursamadıklarını belirtmişlerdir. Engelli bireyin sosyal alana ilişkin uyum problemi yaşaması karşısında çevre engelli bireye ve ailesine yönelik acıma, etiketleme ve dışlama gibi tepkiler vermektedir. Aileler kendilerine yönelen bu tepkilerden korunmak, etkilenmemek ve daha az zarar görmek için sosyal ilişkilerini sınırlandırmaktadır (Aktürk, 2012).

OSB’li çocuğa sahip anneler, çevrelerindeki kişilerin genel olarak kendilerine karşı olan davranışlarına yönelik görüşlerine bakıldığında çoğu kendilerine normal davranıyor fakat az olmayacak kişi sayısı kadar şaşırıp bakan, konuşmaya korkan veya rahatsız olup dışlayıcı davrananların varlığından da söz etmektedirler.

Annelerin çocuğunun otizm tanısı alması sosyal yaşamlarında yol açtığı değişikliklere yönelik görüşlerine bakıldığında ise çoğunun etkinliklere sınırlı olarak gittiği ve çocuklarına göre davranmak zorunda oldukları anlaşılmıştır. Bazı durumlarda sosyal aktivitelere gidememekte ve OSB’li çocuğa sahip olmayı yıpratıcı bulduklarını söylemişlerdir. Bu durum engelli bireyin aile üyelerinin de sosyal alandan uzaklaştırılmasına ya da bireylerin dışlanma, etiketlenme ve ötekileştirilme endişesiyle sosyal çevreden uzaklaşıp sosyal yalnızlık içinde olmalarına neden olmaktadır.

Engelliliği açıklayan modellerden ilki olan geleneksel bireyci tıbbi model, engelliliği kişisel bir trajedi olarak tanımlayarak engelli bireyin ve engelli bireyin ailesinin içinde buldukları koşulların aşılmaz güçlülüğüne ve bu durumun tümüyle kendi sorunları olduğu bakış açısıyla engel durumunu ‘sapma’ olarak ele almaktadır (Yardımcı, 2015).

Annelerin, çevrelerindeki insanların çocuklarını OSB’li olmasında gördükleri sebep ve gerekçelere yönelik görüşlerine bakıldığında onları suçlayıcı davranışlar içine girerek nedenini onların sigara/alkol/ilaç içimine bağladıklarını belirtmişlerdir. Annelerin yakın çevrelerindeki kişilerin bazıları ise bu işi akraba evliliği/ bir günahın bedeli olarak gördüklerini belirterek onların sosyal dışlanmasına neden olmuştur.

OSB’li bir çocuğa sahip olmak, sosyal etkinliklere (sinema, gezme, düğüne gitme vb.) katılım konusundaki OSB’li çocukların annelerinin görüşlerine bakıldığında ise çoğunun bu durumun kendilerini olumsuz etkileyip rahat gidemediklerini belirterek daha iyisi mi tercihen ona uygun yerlere gitme/açık hava/konser/piknik alanlarına gittiklerini ve çocuklarının iyiliği için ne isterse olsun sosyal etkinliklere katılım sağladıklarını ifade etmişlerdir.

OSB’li bir çocuğa sahip olmanın, toplum içerisinde (arkadaş çevresi, akrabalar, komşular, resmi kurumlar vb.) yarattığı zorluk ya da kolaylıklara yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşlerine bakıldığında ise çoğunun dış ortamda (resmi kurumlar vb.) kendilerine yardım sağlanıldığını belirtmiştir. Ayrıca, annelerin bazıları ise yakın çevrelerindeki kişiler dışında yardımcı olunmadığını ve ön yargılı davranışların olduğunu da belirtmiştir. Uz ve Kaya, (2018) yaptığı çalışmada, OSB’li çocukların ebeveynleri de çocuğunun damgasından etkilendiklerini belirtmiştir. Onlar, çocuğunun OSB’li olmasından dolayı suçlu görülmekte, akrabaları ve arkadaşları tarafından belli aktivitelerin dışında tutulmakta, kamusal ortamlarda tepkili söz ve bakışlara maruz bırakılmaktadır. Gerek otizmin yaygınlık derecesi gerekse otizmden OSB’li bireylerle birlikte çevresindeki insanların da etkileniyor olması, otizmi ve insanların buna yaklaşımını oldukça önemli bir sosyal sorun haline getirmektedir (Uz ve Kaya, 2018).

Toplumsal bakış açısında, OSB’li bireylere karşı çocuklarının tanı aldığı günden bu zamana kadar nasıl bir değişim olduğuna yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşleri incelendiğinde ise annelerin çoğunluğu toplumun giderek

bilinçlenmesinin arttığını belirtirken, bazı anneler ise özel eğitim kurumları ve öğretmenlerin daha eğitimi olduğunu söylerken bazılarının ise toplumun henüz bilgisi olmadığını belirtmişlerdir.

Ailelerinin ve/veya yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarının davranışlarına yönelik yorumlarına yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşlerine bakıldığında çevrelerindeki kişilerin çocuklarının davranışlarına yönelik tuhaf olarak karşıladıklarını ve sorguladıklarını belirtmiştir. Ailelerinin ve/veya yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarına bakış açısı ve kabullenme durumları hakkındaki OSB’li çocukların annelerinin görüşleri incelendiğinde annelerden birçoğu durumu kabullendikleri ya da zamanla kabullendikleri yanıtını vermişlerdir. Çocuklarının tanısından kaynaklı olarak toplumsal yaşam içerisinde ne gibi dışlanma sorunları yaşadıklarına yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşlerine bakıldığında çoğunun tuhaf baktığını veya uzaklaşıp kendilerini dışladıklarını söylemişlerdir. Benzer şekilde bir başka araştırmadan elde edilen sonuçlara bakıldığında, tıbbi modelin özel gereksinimliliğe ilişkin bireysel ve ötekileştirici anlamlandırmalarının engelli çocuğu olan annelerin sosyal alanda iletişim ve etkileşim kurmasını engelleyerek, sosyal alanda ‘etiketleme’ (damgalanma), ‘ötekileştirilme’, ‘sosyal dışlanma’, ‘sosyal izolasyon’ ve ‘sosyal yalnızlaştırılmaya’ ilişkin sosyal sorunlar yaşadıklarını göstermiştir (Üstün, 2018).

Çocuklarının annesi olarak karşılaştıkları dışlanma sorunları ile ilgili geliştirdikleri çözümlere bakıldığında, karşılaştıkları dışlanma sorunları anında buldukları ortamdan uzaklaşarak çözüm bulduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca diğer çözüm olarak anneler dışlanma durumunda fazla tepki vermediklerini yada sakin davrandıklarını söylerken, annelerden bazıları ise durumu görmezlikten geldiğini de ifade etmiştir. Anneler kreşte karşılaştıkları dışlanma durumu için gölge öğretmen yerleştirmeyi tercih ederken, toplumdaki duyarlılığı artırma, dışlanma sorunlarına çözüm ve otizm farkındalığı yaratmak için mavi tişört giymektedirler. Annelerden azı dışlanma sonrası geziye çıkarak sosyalleşme sorununu aşmaya çalışırken, yine annelerin geriye çok azı dışlanma anında mücadele verip durumu düzeltmeye çalışmaktadırlar.

Anneler otizm konusunda insanların bilinçlendirilmesi gerektiğine inanmaktadırlar. Annelerin özel eğitim alanındaki eksiklikler giderilmesini ve yaygınlaşması gerektiğini söylemişlerdir. Annelerden bazıları OSB’li çocukların

sosyalleşmesi için ortamlar yaratılması gerektiğini de ifade etmiştir. Benzer şekilde Tüfek ve Sarı, (2016) farkındalığın artması ailelere en azından sosyal çevrede büyük rahatlama sağlayacağını söylemiştir. Bu bağlamda ailelerin cevapları incelendiğinde genel olarak toplumun hem OSB'li bireyi hem de ailesini dışladıkları görülmektedir. Her ortamda her zaman olmasa da ara sıra belirli olaylar karşısında (toplu taşıma araçlarında, diğer bireylerin zarar görebileceği durumlarda) dışlanmaya maruz kalındığını görülmektedir (Tüfek ve Sarı, 2016).

BÖLÜM VI

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde, OSB'li çocuklarının annelerinin sosyal dışlanma konusundaki görüşlerinin belirlenmesi amacıyla yapılan araştırmadan elde edilen sonuçlara ve önerilere yer verilmiştir.

6.1. Sonuçlar

Yapılan araştırma sonucunda, anneler çocuğunun OSB'li olduğunu, yine çocuğunun hareketlerinde farklılık olduğunu ya da çocuğunun gelişim alanlarında gerilik olduğunu görerek anlamaya çalışmış ve bir eğitimci veya doktordan da bu konuda görüş almıştır. Diğer yandan, anneler, OSB'li çocuklarının aldığı eğitim sayesinde sosyalleştiği ve özbakım becerilerinde iyileşmeler olduğunu belirtmişlerdir.

Annelerin, OSB'li çocuklarının, otizm tanısı alması sonrası aile bireyleri üzüntü duyup hayal kırıklığına uğradıklarını belirtmişlerdir. Psikolojik olarak etkilenip, bocalayıp, ne yapılacağını bilemedik diyenler de çoğunluktadır. Annelerin, çocuğunun OSB'li olduğunu öğrendikten sonra yakın çevrelerinde bulunan kişilerin çoğu destek olmaya çalışıp yönlendirmeye çalıştıklarını söylerken, bazılarının önce inanmak istemediklerini, kimisinin acıyarak baktıklarını veya bişeyi yok diyerek umursamadıklarını belirtmişlerdir.

OSB'li çocuğa sahip annelerin çoğu kendilerine normal davranıldığını fakat az olmayacak kişi sayısı kadar şaşırıp bakan, konuşmaya korkan veya rahatsız olup dışlayıcı davranışların varlığından da söz etmektedirler.

Annelerin çocuğunun otizm tanısı alması sonrası çoğunun etkinliklere sınırlı olarak gittiği ve çocuklarına göre davranmak zorunda oldukları anlaşılmıştır. Bazı durumlarda sosyal aktivitelere gidememekte ve OSB'li çocuğa sahip olmayı yıpratıcı bulduklarını söylemişlerdir.

Annelerin, çevrelerindeki insanların çocukları için kendilerini suçlayıcı davranışlar içine girerek, otizm nedenini onların sigara/alkol/ilaç içimine bağladıklarını belirtmişlerdir. Annelerin yakın çevrelerindeki kişilerin bazıları ise bu işi akraba evliliği/ bir günahın bedeli olarak gördüklerini belirterek onların sosyal dışlanmasına neden olmuştur.

OSB’li bir çocuğa sahip olarak anneler, sosyal etkinliklere (sinema, gezme, düğüne gitme vb.) çoğunun bu durumun kendilerini olumsuz etkilediğinden dolayı rahat gidemediklerini belirterek daha iyisi mi tercihen ona uygun yerlere gitme/açık hava/konser/piknik alanlarına gittiklerini ve çocuklarının iyiliği için ne isterse olsun sosyal etkinliklere katılım sağladıklarını ifade etmişlerdir.

OSB’li bir çocuğa sahip olunması nedeniyle annelerin çoğunun dış ortamda (resmi kurumlar vb.) kendilerine yardım sağlanıldığını belirtmiştir. Ayrıca, annelerin bazıları ise yakın çevrelerindeki kişiler dışında yardımcı olunmadığını ve ön yargılı davranışların olduğunu da belirtmiştir.

Toplumsal bakış açısında, OSB’li bireylere karşı çocuklarının tanı aldığı günden bu zamana kadar geçen zamanda, annelerin çoğunluğu toplumun giderek bilinçlenmesinin arttığını belirtirken, bazı anneler ise özel eğitim kurumları ve öğretmenlerin daha eğitimi olduğunu söylerken bazıların ise toplumun henüz bilgisi olmadığını belirtmişlerdir.

Ailelerinin ve/veya yakın çevrelerindeki kişilerin çocuklarının davranışlarına yönelik olarak onları tuhaf olarak karşıladıklarını ve sorguladıklarını belirtmiştir. Annelerden birçoğu otizm durumunu kabullendikleri ya da zamanla kabullendikleri yanıtını vermişlerdir. Çocuklarının tanısından kaynaklı olarak toplumsal yaşam içerisinde ne gibi dışlanma sorunları yaşadıklarına yönelik OSB’li çocukların annelerinin görüşlerine bakıldığında çoğunun tuhaf baktığını veya uzaklaşıp kendilerini dışladıklarını söylemişlerdir.

Çocuklarının anneleri olarak karşılaştıkları dışlanma sorunları anında buldukları ortamdaki uzaklaşarak çözüm bulduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca diğer çözüm olarak anneler dışlanma durumunda fazla tepki vermediklerini ya da sakin davrandıklarını söylerken, annelerden bazıları ise durumu görmezlikten geldiğini de ifade etmiştir. Anneler kreşte karşılaştıkları dışlanma durumu için gölge öğretmen yerleştirmeyi tercih ederken, toplumdaki duyarlılığı artırma, dışlanma sorunlarına çözüm ve otizm farkındalığı yaratmak için mavi tişört giymektedirler. Annelerden azı dışlanma sonrası geziye çıkarak sosyalleşme sorununu aşmaya çalışırken, yine annelerin geriye çok azı dışlanma anında mücadele verip durumu düzeltmeye çalışmaktadırlar.

Anneler otizm konusunda insanların bilinçlendirilmesi gerektiğine inanmaktadırlar. Annelerin özel eğitim alanındaki eksiklikler giderilmesini ve yaygınlaşması gerektiğini söylemişlerdir. Annelerden bazıları OSB'li çocukların sosyalleşmesi için ortamlar yaratılması gerektiğini de ifade etmiştir.

6.2. Öneriler

Bu bölümde araştırmada elde edilen sonuçlar doğrultusunda öneriler sunulmuştur.

6.2.1. Uygulamaya Yönelik Öneriler

- OSB'li ailelerin yakın çevreleri ve toplum için otizm ile ilgili daha çok farkındalık günleri düzenlenebilir.
- OSB'li öğrenciler için kaynak odalarda ve özel eğitim merkezlerinde kullanılması gerekli gerekli materyal eksiklikleri ihtiyaç analizi yapılabilir.
- Annelerin, OSB'li çocuklarının, otizm tanısı alması sonrası aile bireyleri üzüntü duyup hayal kırıklığına uğradıklarını belirtmişlerdir. Psikolojik olarak etkilenip, bocaladıkları için onlara psikolojik destek sağlanabilir.

6.2.2. İleri Araştırmalara Yönelik Öneriler

- Yapılacak araştırmalarda farklı ölçek, envanter ve yöntem kullanılarak OSB'li çocuğa sahip annelerin sosyal dışlanması etki edecek diğer faktörlerin neler olduğuna yönelik çalışmalar yapılırken, farklı ülkelerdeki çalışmalarla da karşılaştırılıp incelenebilir.
- Daha kapsamlı araştırmaların yapılması ile kaynak odada OSB'li öğrencilerin neden dışlandıkları veya bu çocuklar için neden sosyalleştirme ile ilgili ortamlara ihtiyaç duyulduğu ortaya koyulabilir.
- OSB'li öğrencilerin dışlanmak yerine kaynaştırılması ile ilgili deneysel bir araştırmada olumlu davranış geliştirerek sosyal olarak içerenmeye etkisi incelenebilir.
- OSB'li öğrenciler ve sosyal olarak onların kaynaştırılması ile ilgili bir araştırmada onların problem davranışlarını söndürecek ve motivasyonlarını ayordayacak farklı değişkenlerin de kullanılacağı araştırmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Akdem, F. ve Akel, B. S. (2014). Otizmlili bireylerin bakım verenlerinin yaşam kalitesi ve zaman yönetimini etkileyen faktörlerin incelenmesi. *Ergoterapi ve Rehabilitasyon Dergisi*, 2(3), 121-129.
- Akfıdan, A. (2016). Otizm'de görülen duygusal bozuklukların gelişim basamaklarına olan etkisi. Yüksek Lisans Tezi, Üsküdar Üniversitesi, İstanbul.
- Aktürk, Ü. (2012). Engelli çocuğı olan anne-babaların kaygı düzeyi ve başa çıkma stratejilerinin değerlendirilmesi, İnönü Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya.
- Ambitious about Autism. (2014). Ruled out. Why are children with autism missing out on education. London, UK: Ambitious about Autism. Retrieved from <http://www.ambitiousaboutautism.org.uk/ruledout>
- American Psychiatric Association. (2019). DSM-5 proposed criteria for Autism Spectrum Disorder designed to provide more accurate diagnosis and treatment. News Release 2012; Release No: 12-03. <http://www.dsm5.org/Documents/12-03%20Autism%20Spectrum%20Disorders%20-%20DSM5.pdf> (28 Mart 2019'de ulaşıldı).
- Aydemir, S. E. (2015). Otizmlili Çocukların Ebeveynlerinin Evlilik Uyumlarının, Başa Çıkma Stratejilerinin ve Sosyal Destek Algılarının İncelenmesi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Bachevalier, J. (1994). Medial temporal lobe structures and autism: a review of clinical and experimental findings. *Neuropsychologia*, 32(6), 627-648.
- Baran, G. ve İçöz, A. (2001). Zihinsel engelli çocuğı sahip aile bireylerinin kaygı düzeylerinin incelenmesi, *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Dergisi*, 1(6-7), 80-90.
- Barnard, J., Prior, A. ve Potter, D. (2000). Inclusion and autism: is it working? London: National Autistic Society, 1-28. Retrieved from <http://www.freewebs.com/laset/documents/inclusion and autism.pdf>

- Bashir, A., Bashir, U., Lone, A. ve Ahmad, Z. (2014). Challenges faced by families of autistic children. *International journal of interdisciplinary research and innovations* 2(1), 64-68.
- Batu, S., Kircaali–İftar, G. ve Uzuner, Y. (2004). The Views and Recommendations of Teachers Regarding Inclusion in a Vocational School for Girls with Exceptional Students Included. Anadolu University, *Faculty of Educational Sciences. the Journal of Special Education*, 5(2), 33-50.
- Batu, S. ve Kircaali–İftar, G. (2011). Kaynaştırma (s.7-25). Kök yayıncılık. Ankara.
- Bauman, M. L. ve Kemper, T. L. (2005). Neuroanatomic observations of the brain in autism: a review and future directions. *International journal of developmental neuroscience*, 23(2-3), 183-187.
- Baumeister, R. F., DeWall, C. N., Ciarocco, N. J. ve Twenge, J. M. (2005). Social exclusion impairs self-regulation. *Journal of personality and social psychology*, 88(4), 589.
- Baydik, B. ve Bakkaloglu, H. (2009). Predictors of sociometric status for low socioeconomic status elementary mainstreamed students with and without special needs. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 9(2), 435-447.
- Bıçak, N. (2009). Otizmlı çocukların annelerinin yaşadıklarının belirlenmesi. Yüksek lisans tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Burcu, E. (2007). Türkiye’de Özürlü Birey Olma Temel Sosyolojik Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Burcu, E. (2015). Engellilik Sosyolojisi. Anı Yayıncılık. Ankara.
- Burr, E. J. (2005). Relational aggression and reciprocal, dyadic friendships during early childhood: does it take two to tango? Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota.
- Büyüköztürk, S., Kiliç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, S. ve Demirel, F. (2012). Bilimsel Arastırma Yöntemleri (18. Baskı). Pegem Akademi Yayıncılık. Ankara.

- Casanova, M. F., Mott, M. ve Sokhadze, E. M. (2012). The Neuropathology of Autism: a Review of the Current Literature. *The Siberian Journal of Special Education*, 2(6). 1-13. www.sibsedu.kspu.ru
- Çakır, Ö. (2002). “Sosyal Dışlanma”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3):17-85.
- Çengelci, B. (2009). Otizm ve Down Sendrom’lu Çocuğa Sahip Annelerin Kaygı Umutsuzluk ve Tükenmişlik Duygularının Karşılaştırılması. *Ege Eğitim Dergisi*, 10(2), 1-23.
- Çopuroğlu, C. ve Mengi, A. (2014).Toplumsal Dışlama ve Otizm,Turkish Studies-International Periodical For The Languages, *Literature and History of Turkish or Turkic*. 9/5 Spring, p.607-626, Ankara.
- Darıca, N.; Abidoğlu, Ü. ve Gümüşçü, Ş. (2011). Otizm ve Otistik Çocuklar. Özgür Yayınları. İstanbul.
- Darıyemez, M. (2012). Sosyal dışlanma bağlamında engellilerin çalışma hayatından soyutlanması: Antalya örneği (Doctoral dissertation, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Department for Education and National Statistics, (2016). Schools, pupils, and their characteristics. Sfr, 10(2), 1–14. Retrieved from <http://www.dcsf.gov.uk/rsgateway/DB/SFR/s000878/index.shtml>
- Doğangün, B. (2008). Özel eğitim gerektiren psikiyatrik durumlar. *Türkiye’de Sık Karşılaşılan Psikiyatrik Hastalıklar Sempozyum Dizisi*, 62, 157-174.
- Dönmezer, S. (1984). Sosyolojiye Giriş Savaş Yayıncılık. İstanbul.
- Ergüden, A.D. (2008). Sosyal dışlanma açısından bedensel özel gereksinimli bireylerin yaşantılarının incelenmesi. Unpublished Master Thesis). Hacettepe University/Social Sciences Institute, Ankara.
- Erkal, M. (1983)Sosyoloji (Toplumbilimi), Der Yayınları, İstanbul
- Fazlıoğlu, Y. ve Yurdakul, M.E. (2005). Otizmde Görsel İletişim Tekniklerinin Kullanımı. Morpa Kültür yayıncılık. İstanbul.

- Finkelstein, V. (1987). "Disabled People and Our Culture Development"
<http://www.independentliving.org/docs3/finkelstein87a.pdf>, (erişim tarihi 20.11.2010),
- Fırat, T. ve Koyuncu, İ. (2019). Lise Öğrencilerinin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Sosyal Kabul Düzeyleri. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39(1), 503-525.
- Galkienė, A. ve Blinkevičienė, E. (2018). Expression of Social Interaction of Parents Raising Children with Autism Spectrum Disorder. *Pedagogika*, 132(4).
- Gardner, W. L., Pickett, C. L. ve Brewer, M. B. (2000). Social exclusion and selective memory: How the need to belong influences memory for social events. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26(4), 486-496.
- Giarelli, E., Souders, M., Pinto-Martin, J., Bloch, J. ve Levy, S. E. (2005). Intervention pilot for parents of children with autistic spectrum disorder. *Pediatric nursing*, 31(5), 389.
- Goffman, E. (2009). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Simon and Schuster.
- Goffman, E. (2014). Damga Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar. Heretik Yayıncılık. Ankara.
- Gönç-Şavran, T. (2013). İnsan ve Toplum'un (içinden Sağlık, Hastalık ve Toplum Bölümü), (Editör: N. Suğur), Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir.
- Gönen, A. (2014). Otizm spektrum bozukluğu ile otizm spektrum tanısı olan bireylerin ebeveynlerinin depresyon düzeyleri arasındaki ilişki. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi. Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bolu.
- Grandin, T. (2005). Resimlerle Düşünmek. Çev. İFTAR M. C., Doğan Kitap. İstanbul.
- Gray, D.E. (1993). Perceptions of stigma: The parents of autistic children. *Sociology of Health & Illness*, 15(1), 102-120.

- Gray, L. (2018). Exploring the experiences of school exclusion for pupils on the autism spectrum (Doctoral dissertation, UCL (University College London)).
- Greeff, P. A. ve Walt, K. J. (2010). Resilience in Families with an Autistic Child. *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities*, 45(3), s. 347–355.
- Greenspan, S., Wieder, S. ve Simons, R. (2004). Özel Gereksinimli Çocuk: Zihinsel ve Duygusal Gelişim (Çev., İ. Ersevim) Özgür Yay. İstanbul.
- Griffin, M. M., Summer, A. H., McMillan, E. D., Day, T. L. ve Hodapp, R. M. (2012). Attitudes toward including students with intellectual disabilities at college. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 9(4), 234-239.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2015). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri: Felsefe Yöntem Analiz. 2. Baskı, Ankara: Seçkin.
- Haralambos, M. ve Heald, R. (1985). *Sociology: Themes and Perspectives*, 2. Baskı, Suffolk: University Tutorial Press.
- Hess, Y.D. ve Pickett, C.L. (2010). Social rejection and self-versus other-awareness. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(2), 453-456.
- Hsiao, Y.J. (2013). Parental Stress, Family-Professional Partnerships, and Family Quality of Life: Families of Children with Autism Spectrum Disorder.
- Humphrey, N. ve Lewis, S. (2008). Make me normal! The views and experiences of pupils on the autistic spectrum in mainstream secondary schools. *Autism*, 12(1), 23-46.
- Humphrey, N. ve Lewis, S. (2008b). What does “inclusion” mean for pupils on the autistic spectrum in mainstream secondary schools? *Journal of Research in Special Educational Needs*, 8(3), 132–140.
- Humphrey, N. ve Symes, W. (2011). Peer interaction patterns among adolescents with autistic spectrum disorders (ASDs) in mainstream school settings. *Autism*, 15(4), 397-419.

- Işık, M. (2007). Anasınıfına Devam Eden Beş-Altı Yaş Çocuklarına Sosyal Uyum Ve Beceri Ölçeğinin Uyarlanması Ve Uygulanması. (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi /Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- İftar, G.K. (2012). Otizm spektrum bozukluğuna genel bakış. İftar GK, editör. Ankara: Vize Yayın Basın. Ankara.
- Karadağ, G. (2009). Hardships undergone by mothers with handicapped children, hopelessness and social support from family. *Türk Silahlı Kuvvetleri, Koruyucu Hekimlik Bülteni*, 8(4), 315-322.
- Karakan, B. (2018). Türkiye’de Sosyal Dışlanma Ve Dezavantajlı Gruplar: Engelliler Üzerine Tanımlayıcı Bir Çalışma. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Karpat, D. ve Girli, A. (2012). Yaygın gelişimsel bozukluk tanılı çocukların anne-babalarının yas tepkilerinin, evlilik uyumlarının ve sosyal destek algılarının incelenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 13(02), 69-89.
- King, M. E. (2017). Examining High School Students on their Ideas about the Social Exclusion of Peers with Learning Difficulties.
- Kinnear, S. H., Link, B. G., Ballan, M. S. ve Fischbach, R. L. (2016). Understanding the experience of stigma for parents of children with autism spectrum disorder and the role stigma plays in families’ lives. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 46(3), 942-953.
- Korkmaz, B. (2005). *Yağmur çocuklar: otizm nedir?*. 8. Gün Özel Eğitim Rehabilitasyon ve Psikolojik Danışma Merkezi. İST
- Korkmaz, B. (2010). Otizm: Klinik ve nörobiyolojik özellikleri erken tanı tedavi ve bazı güncel gelişmeler Çağrılı Yazar. *Türk Pediatri Arşivi*, 45(12), 1-8.
- Köroğlu, E. (2013). DSM-V Tanı Kriterleri. Ankara: Hyb yayın.
- Köten, E. ve Erdoğan, B. (2014). Engelli Gençler, Sosyal Dışlanma ve İnternet, İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları.

- Leigers, K. L. ve Myers, C. T. (2015). Effect of duration of peer awareness education on attitudes toward students with disabilities: A systematic review. *Journal of Occupational Therapy, Schools, ve Early Intervention*, 8(1), 79-96.
- Lipscomb, M. ve Stewart, A. (2014). Analysis of therapeutic gardens for children with autism spectrum disorders. *Perkins Will Research Journal*, 6(2), 42-56
- Liu, Y., Kudláček, M. ve Ješina, O. (2010). The influence of Paralympic School Day on children's attitudes towards people with disabilities. *Acta Gymnica*, 40(2), 63-69.
- Mak, W.W. ve Kwok, Y.T. (2010). Internalization of stigma for parents of children with autism spectrum disorder in Hong Kong. *Social Science & Medicine*, 70(12), 2045-2051.
- Meacham, M. L. ve Wiesen, A. E. (1974). Changing classroom behavior. Intex Educational Pub.
- Meral, B. F. (2017). Otizm spektrum bozukluğu olan çocuklarda beslenme problemleri ve bilimsel dayanaklı davranışsal müdahaleler. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 18(03), 493-508.
- Mutuku, L.S. (2011). Social Exclusion Of The Adults With Asperger Syndrome In Southern Finland. Thesis, Diaconia University of Applied Sciences. <https://core.ac.uk/download/pdf/38044602.pdf>
- National Autistic Society [NAS]. (2017). Autism and Education in England 2017. A report by the All Party Parliamentary Group on Autism on how the education system in England works for children and young people on the autism spectrum. Retrieved from <http://www.autism.org.uk/getinvolved/campaign/appga/highlights.aspx>
- Nikolarazi, M. ve De Reybekiel, N. (2001). A comparative study of children's attitudes towards deaf children, children in Wheel chairs and blind children in Greece and in the UK. *European Journal of Special Needs Education*, 16(2), 167-182.

- Nowicki, E. A. (2006). A cross-sectional multivariate analysis of children's attitudes towards disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 50(5), 335-348.
- Nowicki, E. A. ve Sandieson, R. (2002). A meta-analysis of school-age children's attitudes towards persons with physical or intellectual disabilities. *International Journal of Disability, Development and Education*, 49(3), 243-265.
- Ogelman, H.G. ve Erten, H. (2013). 5-6 Yaş Çocuklarının Akran İlişkileri ve Sosyal Konumlarının Okula Uyum Düzeyleri Üzerindeki Yordayıcı Etkisi (Boylamsal Çalışma). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 30(1), 153-163.
- Ordu, F. (2005). Farklı Gelişen Çocukların Tanımlanması ve Eğitimi. İstanbul: Armoni Yayıncılık.
- Özbaran, B. (2014). Otizm Spektrum Bozukluklarında Çevresel Faktörler etkili midir? *The Journal of Pediatric Research*, 1(4), 170-173.
- Özbey, Ç. (2005). Otizm ve Otistik Çocukların Eğitimi. İstanbul: İnkılap Yayıncılık.
- Özbey, Ç. (2005). *Otizm ve otistik çocukların eğitimi: yalnızlık ülkesine yolculuk*. İnkılap Kitabevi.İstanbul,
- Özkubat, U., Özdemir, S., Selimoğlu, Ö. G. ve Töret, G. (2014). Otizme Yolculuk: Otizimli çocuğa sahip ebeveynlerin sosyal destek algılarına ilişkin görüşleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(1), 323-348.
- Papaioannou, C., Evaggelinou, C., Barkoukis, V. ve Block, M. (2013). Disability awareness program in a summer camp. *European Journal of Adapted Physical Activity*, 6(2), 19-28.
- Parlak, C. (2019). Otizimli kaynaştırma öğrencilerinin okulöncesi dönemden ilkokula geçişte yaşadıkları sosyal uyum problemlerinin aile ve öğretmen görüşleri açısından incelenmesi (Master's thesis).

- Rapley, M. ve Hansen, S. (2006). "Socialization", The Cambridge Dictionary of Sociology, (Ed. Bryan S. Turner), New York: Cambridge University Press, p 591-592.
- Richardson, J. E. (2018). Students' and Parents' Perspectives on the Social Inclusion of Secondary School Students with Learning Difficulties (Doctoral dissertation, The University of Western Ontario).
- Rillotta, F. ve Nettelbeck, T. (2007). Effects of an awareness program on attitudes of students without an intellectual disability towards persons with an intellectual disability. *Journal of Intellectual And Developmental Disability*, 32(1), 19-27.
- Riva, P. ve Eck, J. (2016). Social Exclusion Psychological Approaches to Understanding and Reducing Its Impact, Springer International Publishing Switzerland.
- Sapançalı, F. (2005). Sosyal Dışlanma. Dokuz Eylül Yayınları, 1. Baskı, İzmir.
- Sarı, H. (2007). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde aile yüklenmesi, *C.Ü. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 11(2), 1-7.
- Sarı, H. (2012). Çoklu Yetersizliği Olan Öğrenciler, Ed. İbrahim H. Diken, Özel Gereksinimi Olan Öğrenciler ve Özel Eğitim, Pegem Akademi, 6. Baskı, Ankara.
- Sarıgül, A. (2016), Bedensel Engellilerde Sosyal Dışlanma Ağrı İli Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Sarris, M. (2015). "The Stigma of Autism: When All Eyes Are Upon You". Date Published: January 15, 2015, <https://iancommunity.org/ssc/autism-stigma>, Date Accessed: 08.05. 2019
- Silice-Kira, C. (2008). The Affects of Autism in Families and Partner Relationships. American Association for Marriage and Family Therapy.

- Simonoff, E., Pickles, A., Charman, T., Chandler, S., Loucas, T. ve Baird, G. (2008). Psychiatric disorders of children with autism spectrum disorders: prevalence, comorbidity and associated factors in a population-derived sample. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 47(8), 921-929. doi:10.1097/CHI.0b013e318179964f
- Siperstein, G. N., Glick, G. C. ve Parker, R. C. (2009). Social inclusion of children with intellectual disabilities in a recreational setting. *Intellectual and Developmental Disabilities*, 47(2), 97-107.
- Siperstein, G. N., Parker, R. C., Bardon, J. N. ve Widaman, K. F. (2007). A national study of youth attitudes toward the inclusion of students with intellectual disabilities. *Exceptional Children*, 73(4), 435-455.
- Specht, J. (2013). School inclusion: Are we getting it right? Canadian Education Association. Retrieved from <http://www.cea-ace.ca/education-canada/article/school-inclusion>.
- Sykes, N. ve Lamb, J.A. (2007). Autism: The Quest for The Genes. *Expert Rev Mol Med*, 9(24), p1-15.
- Szatmari, P. ve Jones, M. B. (2007). “*Genetic Epidemiology of Autism Spectrum Disorders*”, and Volkmar F. R, *Autism and Pervasive Developmental Disorders* (2nd ed bas.), Cambridge University Press, p157–78.
- Şahin, S. (2011). Yaygın gelişimsel bozukluk (ygb) otistik spektrum bozuklukları (osb) olan çocuklar ve eğitimleri. Baykoç N, editör. Ankara: Eğiten Kitap.
- Şahiner, V.Ü. (2018). Engelli Çocuğa Sahip Ailelerin Sosyal Sorunlarının Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tahincioğlu, C. (2016). Otizimli Çocuğu Olan Annelerde Anksiyete Düzeylerinin Tükenmişlik İle İlişkisi. İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Hakan Karaş).
- Tufan, İ. (2006). Otistik çocuk: dahi mi, engelli mi?. İletişim Yayınları.

- Tüfek, G. ve Sarı, S. (2016). Otizm Bilinci ve Otizmlili Çocuğu Olan Ailelerin Yaşadığı Problemler (Anadolu Otizm Vakfında Eğitim Gören Öğrenci Aileleri Örneği).
- Twenge, J. M., Baumeister, R. F., Tice, D. M. ve Stucke, T. S. (2001). If you can't join them, beat them: Effects of social exclusion on aggressive behavior. *Journal of personality and social psychology*, 81(6), 1058.
- Ulay, H.T. ve Ertuğrul, A. (2009). Otizmde Beyin Görüntüleme Bulguları: Bir Gözden Geçirme. *Türk Psikiyatri Dergisi*; 20(2):164-174
- Ulusoy, D. (2006). Gençlerin sapmış davranışlara yönelmelerinde etiketlenmenin etkisi: Lise son sınıf gençliği örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23(2).s21-31.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2009). Policy guidelines on inclusion in education. UNESCO, Paris.
- Uz, S. ve Kaya, K. (2018). Otizmlili Çocuklara ve Ailelerine Yönelik Damgalama. *Journal of History Culture and Art Research*, 7(1), 663-683. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v7i1.1411>
- Üstün, V. (2018). Engelli Çocuğa Sahip Ailelerin Sosyal Sorunlarının Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Williams, K.D. (2007). Ostracism. *Annual Review of Psychology*, 58(1). 425-452.
- Williams, K.D. ve Nida, S.A. (2011). Ostracism: Consequences and coping. *Current Directions in Psychological Science*, 20(2), 71-75.
- Worden, E. C. ve Moore K.A. (2004). Sen-sory gardens. University of Florida Co-operative Extension Service, Institute of Food and Agricultural Sciences, 1-4.
- Yanardağ, M. (2007). Otistik Çocuklarda Farklı Egzersiz Uygulamalarının Motor Performans ve Stereotip Davranışlar Üzerine Etkileri, (Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi) Ankara, , s1-150.

- Yardımcı, S. (2015). “Sakatlığın Tarihsel İnşası”. [http://secbir.org/images/2015/pdf/metin1 .pdf](http://secbir.org/images/2015/pdf/metin1.pdf). Erişim Tarihi: 18.04.2018.
- Yavuz, F. (2016). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin karşılaştıkları sosyal dışlanma sorunsalı üzerine bir araştırma. Muğla: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayınevi
- Yosunkaya, E. (2013). Otizm etyolojisinde genetik ve güncel perspektif. *İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi*, 76(4), 84-88.
- Zijderveld, A.C. (2007). Sahnelik Toplum: Sosyolojinin Yeniden Tanımlanması, (Çev., Kadir Canatan), Pınar Yay., İstanbul.

EKLER

Turnitin (İntihal Raporu)

pınar yüksek lisans tezi

ORJINALLIK RAPORU

% 14	% 10	% 4	% 6
BENZERLİK ENDEKSİ	İNTERNET KAYNAKLARI	YAYINLAR	ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1	Submitted to Trakya University Öğrenci Ödevi	% 4
2	www.engelsizengelliler.org İnternet Kaynağı	% 4
3	www.turkishstudies.net İnternet Kaynağı	% 4
4	docs.neu.edu.tr İnternet Kaynağı	% 1
5	www.gefad.gazi.edu.tr İnternet Kaynağı	% 1

Alıntılan çıkart Kapat
Bibliyografyayı Çıkart Kapat

Eşleşmeleri çıkar < 165 words